

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Een
kerk
met
leef

3
2018

FOTO IMAGE & MOTION

4 | Wie durft?

De Eusebiuskerk in Arnhem wordt met lef gerestaureerd. De aanpak is vernieuwend en dan zijn er nog die glazen balkons aan de toren...

FOTO RCE, MEMNO VAN DER HEIJDEN

8 | Steigerende paarden

Met moderne zoekmiddelen zijn bij Wervershoof de zolen van enkele grafheuvels teruggevonden. Maar wat deden die steigerende paarden daar?

FOTO PIETER LEETJANG

22 | Krasjes en eigeel

Ingekraste tekens. Sporen van haken, van folie en eigeel. Ze maken duidelijk wie in 1664 de voorganger van het orgel in de Deventer Lebuïnuskerk bouwde.

FOTO RCE, SERGE TECHNIAU

32 | De verbindende factor

De zusters van Mariadal vertrokken uit hun klooster in Roosendaal. De tuinen worden nu een park, dat stadsdelen met elkaar verbindt die voorheen gescheiden waren.

Verbindende kracht

Monumenten, historische steden en dorpen, cultuurlandschap, archeologische sporen en kunst vormen ons erfgoed. Ze zijn de dragers van ons verleden, die we door willen geven aan toekomstige generaties om hun eigen betekenis en schoonheid. We willen niet alleen het verleden een toekomst geven, maar ook de toekomst een verleden gunnen. Ons culturele erfgoed telt vanwege de historische waarde, de waarde voor onze leefomgeving en de verbindende waarde. Instandhouding ervan is om die redenen belangrijk.

Erfgoed, dat al duizenden jaren oud kan zijn, heeft betekenis voor de samenleving van nu. Het is van en voor iedereen, ongeacht waar je woont, hoe oud je bent of welke culturele achtergrond je hebt. Als we de verbindende kracht van erfgoed willen benutten, vraagt dat van ons aandacht voor diversiteit. Laten we zichtbaar maken hoe divers ons erfgoed is, hoe in de loop der eeuwen verschillende culturen zijn samengekomen in thematiek, technieken, bouwstijlen en decoratie. Daarom is het zaak dat we ruimte bieden aan verscheidenheid, dat we verschillende perspectieven op ons erfgoed, en de verhalen die het vertelt, waarderen.

De verbindende waarde van erfgoed komt in verschillende vormen in deze editie van ons tijdschrift aan de orde. Natuurlijk in het artikel over publieksparticipatie. Erfgoedzorg wordt steeds meer een gezamenlijke taak van eigenaren, overheid en publiek. Tijdens een internationaal congres in oktober worden inspirerende voorbeelden uit andere landen getoond. Het artikel over het nieuwe schoonmaken van olieverf laat zien hoe een lastig vraagstuk gezamenlijk wordt opgepakt door musea, overheid en industrie. Conservatoren, restauratoren en conserveringswetenschappers komen samen tot een nieuwe aanpak. En het artikel over Mariadal toont dat een nieuwe bestemming voor dit kloostercomplex een samenspel was van eigenaar, ontwerpers, cultuurhistorici, overheid en bewoners. Erfgoed is hier niet alleen een inspirerend decor, maar ook een verbindende factor voor de omgeving geworden.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Museaal en koloniaal
- 12 | Van Doesburgs Bloemenkamertje
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 16 | Als de ziel eruit is
- 18 | Kijk!
- 20 | Erasmus' voetstuk
- 25 | Drie Dingen
- 26 | Het Nieuwe Schoonmaken
- 28 | Van ons allemaal
- 31 | Het Monster
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De Eusebiuskerk in Arnhem wordt met lef gerestaureerd. En er hangen nu twee glazen balkons aan Zie pagina 4. FOTO NIJHUIS ARCHITECTUUR

FOTO RCE, JARNO PORS

Susan Lammers
algemeen directeur

SLAVERNIJ EN KOLONIAAL VERLEDEN

Een affiche uit 1957 uit de collectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert

Wat te doen als je wilt weten welke voorwerpen in je museale verzameling een relatie hebben met slavernij en ons koloniale verleden? Bevat je registratie termen die als kwetsend of denigrerend ervaren kunnen worden? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gestart met een onderzoek naar dergelijke sporen in de collectie die de dienst beheert. Termen als 'slaaf', 'bediende' en 'baas', de voorstelling zelf en materialen als tropisch amboinahout bieden

aanknopingspunten. De uitkomsten legt de Rijksdienst voor aan een externe adviesraad. Het onderzoek past in de actuele discussie van musea die kritisch naar hun eigen verzameling kijken.

VOCHT! ZOUT!

TNO, de Technische Universiteit Delft en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houden op 28 november bij de Rijksdienst een symposium over historische gebouwen, *Omggaan met vocht en zout*. Hoe duurzaam is hydrofoberen? En hoe kun je mortel beter tegen zout bestand maken? Tussen de lezingen door zijn er excursies in de monumentale binnenstad van Amersfoort. De drie organiserende organisaties werken samen onder de noemer Monumentenkennis. Nadere informatie en aanmelden: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl.

Vocht en zout beschadigen het pleisterwerk

AUTHENTICITEIT EN TECHNISCHE REPRODUCTIE

Een projectie van een kopje, door kunstenaar Maaïke Roozenburg

en virtuele reconstructies? Welke kennis wordt daarmee geproduceerd? Wat doet dit met ons gevoel voor authenticiteit en welke nieuwe belevingen roept het op? Hierover vindt op 23 oktober in het Van Abbemuseum in Eindhoven een symposium plaats. *The new custodians: De keuzes die ze maken, de kennis die ze nodig hebben* komt voort uit een samenwerking tussen het museum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Nadere informatie en aanmelden: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl.

CHRISTUS KONINGKERK HEERLEN RIJKSMONUMENT

Heerlen heeft er sinds juli een rijksmonument bij: de Christus Koningkerk. Dit gebouw uit 1965 neemt in de mijnwerkerswijk Vrieheide een centrale plaats in. De Limburgse architect Jozef Fanchamps ontwierp een grote doos met een zichtbaar betonskelet en gevels van glazen bouwstenen, met daarnaast een losse klokkentoren. Uit de voorgevel steekt een halfronde devotiekapel. Vrieheide is een wederopbouwwijk van nationaal belang. De samenhang tussen wijk en kerk is een extra reden om het gebouw aan te wijzen als rijksmonument. De Christus Koningkerk is in 2004 aan de eredienst onttrokken en zal over twee jaar het regionale archief huisvesten.

VAN DOESBURG-RINSEMAHUIS GEOPEND

Deze zomer is in Drachten een van de huizen in de Papegaaienvaart geopend als museumwoning, onder de naam Van Doesburg-Rinsemahuis. Stijlkunstenaar Theo van Doesburg ontwierp in 1921 een bont kleurenpalet voor de wijk, met pittig rood, geel en blauw. Museum Drachten heeft de woning nu teruggebracht in de oorspronkelijke staat. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was nauw betrokken bij het onderzoek naar de originele kleuren van de gevels en het interieur. Voor de reconstructie is het houtwerk niet kaalgehaald, maar de juiste tinten zijn over de oude verflagen heen geschilderd. In een van de slaapkamers is het authentieke schilderwerk nog zichtbaar.

NIEUWERWETSCH OF SURROGAAT?

Op 10 oktober houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het symposium *Nieuwerwetsch of surrogaat?* Het vindt in Madurodam in Den Haag plaats en is gewijd aan nieuwe bouwmaterialen in monumenten. Denk aan variaties op oudere materialen, zoals gietijzer, terracotta, triplex en glazen bouwstenen, maar ook aan geheel nieuwe soorten zoals asbest, linoleum, kunststof en

Nieuw bouw materiaal in een rijksmonument: zachtboard, triplex, figuurglas en stalen ramen en deuren

aluminium. Hoe staat het met onze kennis over behoud en herstel? Hoe herkennen we ze? Hoe waarderen we ze bij aanpassingen en restauraties van historische gebouwen? Op het symposium behandelen de deelnemers deze vragen via lezingen en discussies. Nadere informatie en aanmelden: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl.

VERGANKELIJKE KUNST CONSERVEREN

Hedendaagse kunstwerken stellen hoge eisen aan musea om ze te conserveren en tentoon te stellen. Niet zelden is het materiaal vergankelijk of worden er tijdelijke opstellingen gemaakt die verder alleen als documentatie bestaan. Nieuwe inzichten en praktische oplossingen gaan vaak hand in hand. De stand van zaken in dit dynamische werkveld wordt gepresenteerd op het tweedaagse symposium *Acting in contemporary art conservation*, georganiseerd door de Stichting Behoud Moderne Kunst, de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op 15 november bij de Rijksdienst in Amersfoort en op 16 november in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Nadere informatie en aanmelden: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl.

De mechanische 'Johnny Woodhouse' van Axel van der Kraan uit 1972 is onlangs gerestaureerd

LAATSTE GEZICHT BESCHERMD

Eind mei werd het gebied Heijplaat in Rotterdam een beschermd stadsgezicht. Het is de laatste aanwijzing van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit een programma dat de identiteit wil voortzetten van karakteristieke stadsdelen die tussen 1850 en 1940 zijn gebouwd. Op de Heijplaat begon de Rotterdamse Droogdok Maatschappij in 1903 schepen te bouwen. Naast de werf liet het bedrijf vanaf 1913 voor zijn arbeiders een woonwijk neerzetten. En verderop verrees tussen 1930 en 1933 voor zeelui en landverhuizers met een besmettelijke ziekte een gemeentelijk

Heijplaat vertelt geschiedenis

quarantainecomplex. De drie gedeeltes vertellen samen een belangrijk stuk Rotterdamse havengeschiedenis. Bovendien vormen ze in Nederland een unieke combinatie. ✘

Eusebiuskerk met lef gerestaureerd

Wie durft?

De Eusebiuskerk in Arnhem wordt met lef gerestaureerd. De aanpak is vernieuwend, nergens anders in Nederland verwerken ze nu zo veel natuursteen en dan zijn er nog die balkons, aan de toren. Althans, voor wie durft.

Ze zijn namelijk volledig van glas. HENK HOOGEVEEN

De kwetsbare Ettringer tufsteen wordt nu vervangen door een duurzamere soort

Al jaren staat er een grote steiger om de Eusebiuskerk in Arnhem. En dat is niet voor het eerst. Dit komt vooral door de natuurstenen bekleding van het rijksmonument. Na zware verwoestingen tijdens de Slag om Arnhem aan het eind van de oorlog is de Eusebius, die oorspronkelijk uit de vijftiende eeuw stamt, tussen 1947 en 1961 opnieuw opgebouwd. Het beeldhouwwerk en de ornamenten zijn toen gemaakt van Ettringer tufsteen en de toren is ermee bekleed. Gebleken is echter dat deze steensoort gevoelig is voor vocht en wisselende temperaturen. Met scheuren en afbrokkelende onderdelen als gevolg. In 2007 vielen er stukken tufsteen van de toren. Een globale inspectie gaf aan dat dit wel eens een structureel probleem kon zijn. Uit voorzorg werden er rondom hekken geplaatst en er volgde grondig onderzoek. De bevindingen waren verontrustend. De tufsteen bleek ernstiger aangetast dan gedacht. Bij de laatste restauratie in de jaren negentig was een deel al vervangen. Wat echter niet kon worden voorzien was dat de verwerking van de resterende stenen veel sneller zou gaan. Er zijn bij het bewerken haarscheurtjes ontstaan en op essentiële punten ontbreekt de verankering van de schil met de kern. Alle geprofileerde blokken vertoonden deze scheuren. Gelukkig vormt niet alle Ettringer tufsteen een risico. Blokken die ingesloten zijn of die niet gescheurd zijn, kunnen blijven zitten. De kwetsbare stenen worden nu vervangen door een duurzamere soort. Dat mondde uit in de grootste restauratie van Nederland met natuursteen op dit moment. Met een vernieuwende aanpak, waarbij wel een beetje

FOTO: MADE & MOTION

Er is echt sprake van innovatie in de restauratieketen

lef nodig is. 'Maar bij het vervangen van de steensoort streven we ernaar om het karakter van het gebouw zo min mogelijk geweld aan te doen', vertelt Hendrik-Jan Tolboom, specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Voor wie durft: aan de toren van de Eusebiuskerk in Arnhem hangen sinds kort twee glazen balkons

Een zeer specifieke kleur

De keuze voor de nieuwe soort steen is uitgebreid onderzocht en zorgvuldig afgewogen. Daarbij is zo veel mogelijk uitgegaan van de steensoorten van de Eusebiuskerk. 'Duitse tufsteen uit de Eifel heeft een zeer specifieke kleur en textuur. Hij laat zich dan ook niet door een andere soort vervangen zonder dat deze contrasteert', zegt Tolboom. 'Om de architectuur van de toren overeind te houden is er daarom intensief naar een andere Duitse tufsteen gekeken.' Het werd Weibern tufsteen, ook uit de Eifel. De sterk vochtbelaste delen, zoals waterlijsten, worden nu

van de Italiaanse tufsteen Peperino Duro gemaakt. Beide soorten zijn minder geschikt voor beeldhouwwerk, pinakels en raamtraceringen. Daarom is hiervoor Muschelkalksteen uit Zuid-Duitsland gekozen. Die is niet eerder in de Eusebius gebruikt. Het beeldhouwwerk dat nu in Muschelkalk wordt gekopieerd verdient bijzondere aandacht. 'Want de beeldhouwers Koen van Velzen en Stide Vos leveren een prachtprestatie', meent Tolboom. 'De oude tufstenen beelden zijn als uitgangspunt genomen voor de nieuwe. De vorm wijkt niet af, de afwerking wel. De beeldhouwers kregen de vrijheid om de beel-

den af te werken zoals zij denken dat hun vorm het meest tot zijn recht komt. Met tandijzers, puntbeitels en pneumatisch gereedschap kappen zij ze uit. Hierdoor krijgt het resultaat een zeer vlot en levendig karakter. Helaas wordt steeds vaker gesuggereerd dat machines en 3D-printers het werk van beeldhouwers over kunnen nemen. Je kunt machines gebruiken voor het wegzagen van massa, maar details moeten vooralsnog met de hand gemaakt worden. Ook is er voor de reconstructie van de soms zwaar gehavende voorbeelden een beeldhouwer nodig met gevoel voor de vormen die hij moet scheppen. »

De nieuwe stenen worden nauwkeurig geplaatst

- » Steenhouwers en beeldhouwers die ambachtelijke technieken beheersen, blijven ook in de toekomst onontbeerlijk', aldus Tolboom.

Unieke organisatie

De omvang van deze restauratie is bijzonder. De kosten bedragen 29 miljoen euro. De rijksoverheid draagt daar met verschillende subsidies bijna elf miljoen euro aan bij. Het overige deel wordt gefinancierd door subsidies van de Provincie Gelderland, de gemeente Arnhem en door sponsorbijdragen en donaties. De werkzaamheden lopen tegen de rand van de capaciteit aan die in Nederland en omstreken beschikbaar is. Vooral de organisatie ervan is uniek. Er is echt sprake van innovatie in de restauratieketen. De ervaringen uit de eerste fase van de restauratie, die van de lantaarn, waren aanleiding om van de tegenwoordig gebruikelijke aanpak af te stappen. Door de gangbare manier van aanbesteden ontstonden er voortdurend discussies over tekeningen, meerwerk en wie waarvoor verantwoordelijk was. 'Van het bestuur van de Eusebiuskerk kreeg ik de opdracht om "ketensamenwerking" en "lean bouwen" te introduceren', vertelt Peter Koelewijn, sinds 2010 bouwmanager van de restauratie. 'Van bovenaf gestuurd naar samen en efficiënter werken. Iedereen moet zich vrij voelen om zijn kennis in te brengen.' Van belang daarbij is een volledig transparant werkproces tussen de partners in de keten, die de intentie uitspreken zich voor langere tijd aan het

werk te verbinden. 'Ketensamenwerking' en 'lean' werken, Engels voor magere, weinig vet, gaan over het optimaliseren van het proces. Hierin worden dan zo veel mogelijk verspillingen en nutteloze stappen weggenomen en wordt er zo veel mogelijk expertise opgebouwd. Er worden onder geen beding concessies gedaan aan het ambachtelijke werk, de kwaliteit en het aantal werknemers ten opzichte van een gebruikelijke situatie.

Waardevol overdrachtsmoment

Een integraal proces tussen groeve, steenhouwer, aannemer, architect en tekenbureau is essentieel. Samen met Rijksdienst-specialist Hendrik-Jan Tolboom is daar in een vroeg stadium een schema voor bedacht. 'Bij natuursteen begint het met het selecteren en zagen van een blok in de groeve', legt hij uit. 'Vervolgens wordt zo'n blok aan de steenhouwer aangeboden. Dat is een waardevol overdrachtsmoment om te benutten: "Aan dit blok begin ik niet." Net als wanneer het van de steenhouwer naar de hoofdaannemer gaat om het te monteren.' Bij ketensamenwerking gaat het om gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het eindresultaat. Dit in tegenstelling tot een situatie waarin iedere speler in de keten zich richt op het optimaliseren van zijn eigen schakel.

Deze werkwijze vraagt ook om andere contractvormen. Bij de Eusebius betekende dat afstappen van aanbesteding. Peter Koelewijn vertelt: 'Met de steeds terugkerende discussies over meerwerk bij aanbestedingen verlies je energie. Je wilt juist kwaliteit, toewijding en kennis van de betrokken partijen mobiliseren en in de volgende fase benutten. Niet steeds het wiel opnieuw uitvinden met andere bedrijven. We hanteerden wel het principe van het beste product voor de laagste prijs. Juist door de lean-aanpak

en de opbouw van kennis kon de prijs lager uitvallen zonder aanbesteding. De restauratie is opgedeeld in brokken van steeds een miljoen euro. Over elk deel voeren we een discussie over een reële begroting. Daarna volgt de opdracht. Aannemingsbedrijf Nico de Bont en Slotboom Steenhouwers zijn de ketenpartners, maar zij moeten wel steeds hun volgende opdracht verdienen. Ineens blijken alle zaken die je geleerd hebt ineffectief. Zoals de grote aandacht voor prijsvorming en onderhandelen, terwijl het juist moet gaan over de continuïteit van kwaliteit, waardoor de prijs ook weer beter is', aldus Koelewijn.

'Hier doen we dat anders'

Lean productie komt oorspronkelijk uit de auto-industrie, waarbij het gehele proces wordt verdeeld in kleinere eenheden. Bij de restauratie van de tweede geleding van de toren is het lean werken zichtbaar. Door niet zoals gebruikelijk van verdieping naar verdieping te werken. Dan ben je vaak verschillende keren het wiel opnieuw aan het uitvinden. 'Hier doen we dat anders', zegt Koelewijn. 'We werken een complete hoek van de toren over tien verdiepingen van boven naar beneden af. Daar zit veel herhaling in, in processen en materialen. De ervaringen die

Dit slimme werkproces heeft alleen bij de toren al geleid tot een besparing van 1,6 miljoen

De oude tufstenen beelden zijn als uitgangspunt genomen voor de nieuwe beelden

hierbij zijn opgedaan hebben een positieve invloed op de aanpak van de andere drie hoeken. Als we alle vier de kanten hebben gedaan kan in één keer de steiger tien verdiepingen zakken.' Dit slimme werkproces heeft alleen bij de toren al geleid tot een besparing van tien procent ten opzichte van de gangbare aanpak. Dat is 1,6 miljoen euro. Ook efficiënt is de verwerking van de enorme hoeveelheid stenen. 'We hebben een systeem verzonden met geprofileerde standaardblokken, die we op verschillende manieren stapelen', vertelt Erik Jan Brans, architect bij Rothuizen Architecten. 'De voorbewerkte, tussenliggende, vlakke blokken korten we op de steiger op maat af. Het karakter van de vrij willekeurige stapeling van de oorspronkelijke gevelbekleding blijft daardoor behouden.' Daarnaast staat *lean* voor continu leren en verbeteren, door mensen te motiveren, creativiteit te benutten, kennis van de werkvloer in te zetten en de doorlooptijd te verkorten. Actief meedenken maakt het werk ook leuker voor alle medewerkers. Het werkt stimulerend als er iets gedaan wordt met tips. Zo bleek dat de blokken steen op de bouwplaats steeds zo'n zeven keer verplaatst werden voordat ze op de juiste plek kwamen. Dat is inzichtelijk gemaakt en opgelost. Met kleurcoderingen gaan de stenen nu direct naar hun juiste plaats. Met de sticker op beide kanten van de pallet. Een tip van een medewerker: zo hoeft je namelijk niet steeds te zoeken.

Twee glazen balkons

Niet alleen de restauratieaanpak is vernieuwend. Wat te denken van de twee glazen balkons die sinds maart aan de toren prijken? Op zestig meter hoogte sta je daar oog in oog met gebeeldhouwde stripfiguren. Een beetje lef is wel nodig om vanuit de toren op het glas te stappen. 'Het idee ontstond doordat ik veel rondleidingen gaf op de steigers,' vertelt Peter Koelewijn. 'Er heerste veel cynisme rondom de Eusebius. Altijd weer die steiger. Maar tijdens de rondleiding zagen mensen op de steiger het vakmanschap. Het cynisme verdween en veranderde in begrip voor het feit waarom je dit wilt behouden.' Eigenlijk zou je permanent een steiger willen om al het moois te kunnen zien. Daarop ontstond het idee om iets uit de toren te laten steken. Architect Robert Nijhuis realiseerde het ontwerp voor de glazen balkons: 'Een puzzel tussen het carillon en de penanten door.' Vanaf de spectaculaire balkons is het beeldhouwwerk van dichtbij te bewonderen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn hier ludieke beelden van Disney's zeven dwergen en van Tom Poes en Ollie B. Bommel geplaatst. Dit tot grote onvrede van dominee Foeken en de voorzitter van de Nederlandse Christen Vrouwen Bond. Als reactie daarop plaatste de beeldhouwer de hoofden van Foeken en de voorzitter tussen de zeven dwergen. Peter Koelewijn is vooral trots op de wijze van samenwerking en de manier waarop het draagvlak is vergroot: 'Het laat zich ook zien op onze bouwplaats, met een open poort en een groot etalageraam in de werkplaats. Op verschillende manieren hebben we het vakmanschap hier zichtbaar gemaakt.'

De glazen balkons zijn een eerste stap om meer bezoekers naar de Eusebius te trekken

Evenementen en museum

'Er vallen hier zo veel verhalen te vertellen', vervolgt Koelewijn. 'De glazen balkons zijn een eerste stap om meer bezoekers naar de Eusebius te trekken. Er ligt namelijk ook een opdracht om het gebouw exploitabeler te krijgen.' Het schip zal net als nu vooral gebruikt worden voor bijeenkomsten en evenementen. De toren krijgt een museale invulling, die het verhaal van ruim acht eeuwen Eusebius vertelt. Dat gaat onder meer over de voorganger, de oude Maartenskerk, waarvan de fundamenteën nog in de kelder zichtbaar zijn, de hertog van Gelre en zijn grafkelder, het begraven van rijke stinkers, armenzorg en de Tweede Wereldoorlog. Het wordt een toren vol verhalen dus. Ook het schip, de kapellen en de grafkelder zullen onderdeel worden van de museale route. De huidige ingangspartij in de toren wordt de entree voor het museale deel. Het schip krijgt twee andere uitnodigende entrees. Een groot deel van de toren is al uit de steigers tevoorschijn gekomen. Volgend jaar moet de restauratie van de toren zijn afgerond. Dit valt samen met de herdenking van 75 jaar Slag om Arnhem in september 2019. De lift en de bouwplaats zijn dan weg. Daarna wordt er tot 2022 nog gewerkt aan het onderhoud van het schip. Dan kan de Eusebiuskerk er weer heel wat jaren tegenaan. ❏

Henk Hoogeveen, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is betrokken bij deze restauratie en herbesteding, h.hoogeveen@cultureelerfgoed.nl. Zie ook eusebius.nl.

Actief meedenken maakt het werk leuker voor alle medewerkers

Onderzoek bij Wervershoof

Steigerende paarden die grafheuvels redden

Archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verifiëren in het weiland bij Wervershoof de resultaten van de inductiesensor

Met moderne zoekmiddelen zijn bij Wervershoof de zolen van enkele grafheuvels teruggevonden.

Met inductie, elektrodes en slechts een paar proefputjes kun je veel te weten komen. Maar hoe hebben

steigerende paarden de rest van de heuvels gered? RIK FEIKEN, MENNO VAN DER HEIDEN & GUIDO MAURO

Grafheuvels verwacht je niet direct in de weilanden, maar in de buurt van Medemblik is dat wel het geval. Direct naast de eendenkooi bij Wervershoof ligt tussen de koeien een groepje van zes lage bulten. Het grasland is een archeologisch rijksmonument in eigendom van Staatsbosbeheer. Onlangs onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze Noord-Hollandse weide. De resultaten waren boven verwachting. Niet alleen zijn de zogenoemde zolen van enkele verloren gewaazende heuvels teruggevonden, maar het was ook mogelijk om de ontwikkeling van het landschap over een periode van meer dan vierduizend jaar te reconstrueren. Voordat onze voorouders ergens tussen 2000 en 1500 voor de jaartelling de grafheuvels aanlegden, lagen hier uitgebreide akkers. Na de aanleg over-

stroomde het gebied, waarna er op de vers afgezette klei mensen gingen wonen. De archeologen vonden binnen de grenzen van het monument de sporen van vijf woonplaatsen uit die tijd. De Groningse professor Albert Egges van Giffen werd al in 1937 op het bestaan van de heuvels geattendeerd. Hij stelde zich in eerste instantie sceptisch op, aangezien alle toen bekende grafheuvels op de zandgronden te vinden waren. Toch bezocht hij Wervershoof en bevestigde dat het om echte grafheuvels ging. De landeigenaar, boer Hessen, had in een van de heuvels een zwaard met goudbeslag gevonden, naast het skelet van een man van buitengewone lengte. De gouddraden konden nog aan Van Giffen worden getoond, maar het zwaard was inmiddels verdwenen. De zonen van de heer Hessen meldden aan de archeoloog dat zo'n

tachtig jaar eerder bij het voornemen om een van de heuvels af te graven 'het paard had gesteigerd en ter plaatse dood was gebleven. Toen men de afgraving later wilde voortzetten met een ander paard en dit ook begon te steigeren, had men zonder daaraan nu een bepaalde waarde te hechten, het werk maar gestaakt.' Hierdoor liggen de heuvels er nog, terwijl deze in de omgeving overal zijn afgegraven.

Een karig barnstenen kraaltje

In 1942 voerde professor Van Giffen hier een opgraving uit. Hij onderzocht drie heuvels. De archeoloog vond menselijke resten, maar tot grote teleurstelling van de lokale historische vereniging, afgezien van een karig barnstenen kraaltje, geen bijzondere grafgiften. Van Giffen concludeerde dat de heuvels uit de bronstijd dateren, tussen 2000 en 800 voor

Christus. In 1970 wordt het terrein beschermd als rijksmonument. Er liggen dan nog zes zichtbare grafheuvels. Het is bekend dat er eerder minstens zeven andere zijn afgegraven, maar het is onduidelijk wat er daarvan nog precies in de ondergrond resteert. Het reliëf van de monumentale weide valt tegenwoordig op, omdat vrijwel alle omringende landbouwgrond tijdens de ruilverkavelingen in de jaren zeventig en tachtig afgevlakt is. De status van rijksmonument beschermt dus niet alleen de archeologische sporen, maar ook het middeleeuwse ontginningslandschap.

Op basis van inspecties bestond het vermoeden dat de grafheuvels langzaam erodeerden. Daarom onderzocht de Rijksdienst het monument onlangs opnieuw. Het onderzoek was erop gericht om dit sluipende verval in kaart te brengen en aanbevelingen te doen hoe dit tegen te gaan is. Hierbij is het van belang te weten wat er zich onder de grond allemaal nog aan archeologische resten bevindt. Het was zaak om hier met zo min mogelijk ingrepen achter te komen. Een opgraving brengt informatie naar boven, maar kan maar één keer plaatsvinden. Dan zijn alle sporen daar weg. Om de monumentale heuvels zo veel mogelijk te sparen bestond het veldonderzoek dus niet uit een uitgebreide opgraving, maar liet de dienst zogenaamde geofysische prospectie verrichten. Die bestaat uit methodes waarbij je archeologische resten in kaart brengt zonder de grond te verstoren.

Elektromagnetische inductie

Als eerste methode is elektromagnetische inductie gebruikt. De Onderzoeksgroep Ruimtelijke Bodeminventarisatietechnieken, verbonden aan de Universiteit Gent, stuurde elektromagnetische golven de grond in en mat de respons van de verschillende lagen. Daartoe plaatsten de onderzoekers een meerspoelige inductiesensor op een karretje en reden die met een quad over het terrein.

In 1942 groef archeoloog Van Giffen bij Wervershoof drie heuvels voor onderzoek af

Het reliëf valt op, omdat alle omringende landbouwgrond afgevlakt is

Zo konden zij het grote gebied in relatief korte tijd onderzoeken. De tweede methode die is ingezet is elektrische weerstand. Onderzoekers van archeologisch adviesbureau RAAP plaatsten elektrodes in de grond, waar zij een kleine stroom doorheen stuurden. Vervolgens maten ze de ondervonden

weerstand tussen de elektrodes. Beide methodes geven op hun eigen manier verschillen in de bodemsamenstelling weer. Met name verschillen tussen zandige en kleiige grond komen duidelijk naar voren. Hierdoor kun je in de klei een met zand opgevulde greppel opsporen, om maar iets te noemen.

Het onderzoek verliep niet geheel zonder een schep of boor in de grond te zetten. Om de resultaten van de geofysische prospectie te valideren bracht de Rijksdienst met boringen de bodemopbouw nauwkeurig in beeld. Vervolgens verifieerden de archeologen met behulp van kleine proefputten van een vierkante meter en extra boringen de resultaten van de inductiesensor. Hiermee is slechts 0,008 procent van het monument opgegraven. De reden om van het weiland bij Wervershoof een rijksmonument te maken was de unieke archeologische waarde die de nog zichtbare grafheuvels uit de bronstijd hebben. Met de aanwijzing werden deze niet alleen beschermd, maar ook bewaard voor toekomstig onderzoek. De vragen die wetenschappers stellen, maar vooral ook de manier waarop zij deze kunnen beantwoorden, veranderen continu. Meer dan 75 jaar na het laatste, klassieke archeologische onderzoek is er met een combinatie van moderne zoekmiddelen en zeer beperkte opgravingen een breder beeld van de vindplaats en het prehistorische landschap verkregen. Zou professor Van Giffen ooit hebben kunnen vermoeden waar een steigerend paard toe kan leiden? ☒

Rik Feiken, specialist late prehistorie, Menno van der Heiden, specialist veldarcheologie, en Guido Mauro, adviseur archeologie en cultuurlandschap, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtten dit onderzoek, r.feiken@cultureelerfgoed.nl, m.van.der.heiden@cultureelerfgoed.nl & g.mauro@cultureelerfgoed.nl.

Een onderzoeker bij Wervershoof aan de slag met een elektrische-weerstandmeter

Waar gaat deze klok naartoe?

Dit staande horloge staat al zeven jaar te staan in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n

intrigerend verhaal aan de klok. Wie wil hem lenen? YURI VAN DER LINDEN

Elk half uur klinkt er in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een vrolijk wijsje. Dan speelt het mechaniek van dit staande horloge dankzij dertien bellen en vijftientig hamers een van maar liefst twaalf verschillende melodieën. Zes korte voor de halve uren en zes lange voor de hele. De twaalf liedjes staan boven de wijzerplaat vermeld, in een boog versierd met de sterrenhemel. Ze dragen titels als *Warom verlat*, *Boere balet* en *Aat het is tee laat*. Vanwege de vele spelfouten wordt aangenomen dat het uurwerk niet in ons land is gemaakt, maar in het buitenland, vermoedelijk Engeland. Daar werden dit soort mechanieken speciaal voor de Nederlandse markt vervaardigd. De maker heeft in de achterkant van enkele onderdelen zijn initialen PVK gekrast, maar wie daarachter schuilgaat, is onbekend.

FOTO RCE

Vervolgens is het uurwerk in Nederland opgenomen in een houten kast van bijna drie meter hoog, voorzien van gewolkt, warm wortelnoten-fineer en vergulde decoraties. Dat gebeurde rond 1760, waarschijnlijk in Den Haag. Naast de uren geeft de klok ook de dag en de maand aan, en in de boog de maanfase met de bijbehorende 'maandag'. We weten niet waar de klok zich 150 jaar lang bevond, maar wel dat het ministerie van Financiën hem in 1926 aan het Mauritshuis in Den Haag schonk, om het museum een achttiende-eeuwse aankleding te geven. Het horloge stond in de hal, tot hij in de jaren zestig op zolder opgeslagen werd. Twintig jaar later is het Mauritshuis grondig gerestaureerd en de klok werd daarbij niet vergeten. Helaas bleek het niet mogelijk om hem na de restauratie terug te plaatsen en belandde hij in een van de museumkantoren. In 2011 droeg het Mauritshuis hem over aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om er een andere bestemming voor te vinden. Dat is in de afgelopen zeven jaar jammer genoeg nog niet gelukt. Welke instelling heeft een plekje voor deze vrolijk spelende klok? ❧

Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor deze klok. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Op www.cultureelerfgoed.nl is een filmpje te zien van de klok terwijl deze een melodietje speelt.

Willem III waarschijnlijk naar museum

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een groot staatsieportret van koning Willem III. Nicolaas Pieneman schilderde het in 1856 en tot de onafhankelijkheid van Indonesië hing het in de ambtswoning van de gouverneur-generaal in

Batavia. Meerdere belangstellenden reageerden op de oproep. Inmiddels is een medewerker van een Nederlands museum het schilderij in het depot komen bekijken. Zijn interesse is groot, vooral door de koloniale geschiedenis van het werk. De dienst is nu in afwachting van de formele aanvraag tot bruikleen.

FOTO RCE, MARGARETA SJENSSON

Nieuwe bestemmingen voor Nusantara's collectie

Museaal en koloniaal

Naar je museum over Nederlandsch-Indië komen nauwelijks nog bezoekers. Je ziet je genoodzaakt het te sluiten. Maar wat doe je dan met de collectie? Hoe de gemeente Delft nieuwe bestemmingen vond voor achttienduizend voorwerpen met een koloniale herkomst. DIRK SNOODIJK

Dit model van een transportscheepje, een binta, uit de tweede helft van de negentiende eeuw is naar het Museum Nasional Indonesia in Jakarta gegaan

Het begon allemaal in een andere eeuw, met een andere moraal. Om precies te zijn: met de Instelling van Onderwijs in de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Die werd in 1864 opgericht, in Delft. Om de hier op te leiden bestuursambtenaren vast een beeld van de kolonie te geven verzamelde de Instelling duizenden gebruiksvoorwerpen uit Indië. Denk aan kledingstukken, muziekinstrumenten, wapens, meubels. In 1901 werd de opleiding opgeheven. De voorwerpen kregen een plaats in het nieuwe Ethnografische Museum in Delft, later Nusantara genoemd, Maleis voor Indische Archipel. Door schenkingen groeide de museumcollectie in de afgelopen eeuw tot achttienduizend stuks. In tegenstelling tot het aantal bezoekers. Dat was in 2004 zo teruggelopen dat de gemeente het museum nieuw leven inblies met een moderne inrichting. Maar het mocht niet baten. Begin 2013 sloot Nusantara. Wat te doen met de achttienduizend voorwerpen? Hier begon een weerbarstig proces, vooral vanwege de koloniale herkomst van de verzameling. Diverse belangengroepen uitten hun bezorgdheid of de voorwerpen wel goed terecht zouden komen. Delft wilde er van meet af aan zo veel mogelijk aan de

voormalige kolonie schenken. Dat is gelukt. Het Museum Nasional Indonesia in Jakarta maakte zelf een selectie van vijftienhonderd stuks, waaronder een gouden Buginese kris. Ook kregen de schenkers hun voorwerpen terug. En het Nationaal Museum van Wereldculturen, een fusie van Museum Volkenkunde, het Tropenmuseum en het Afrika Museum, beheert er nu 3.196. Deze zijn beschikbaar voor onderzoek en bruiklenen door andere musea.

Denkbeeldige weegschaal

Hoe is die keus tot stand gekomen? Samen met de musea leidde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de gemeente door een proces om de cultuurhistorische waarde van de voorwerpen te bepalen. Daarin gebruikte de projectgroep *Op de museale weegschaal*, een methode die de Rijksdienst ontwikkeld heeft. 'Wij legden telkens een reeks voorwerpen op de denkbeeldige weegschaal', vertelt Tessa Luger, specialist roerend erfgoed van de dienst. 'Dit leverde boeiende en vruchtbare discussies op, die leidden tot een steeds scherper beeld.' Uit de overige voorwerpen maakten andere musea een keuze via de zogeheten Afstotingsdatabase van de Museumvereniging.

Deze staatsiejas van katoen, wol en goudpapier uit de tweede helft van de negentiende eeuw is nu in Museum Volkenkunde in Leiden te zien

FOTO'S: GEMENTE DELFT

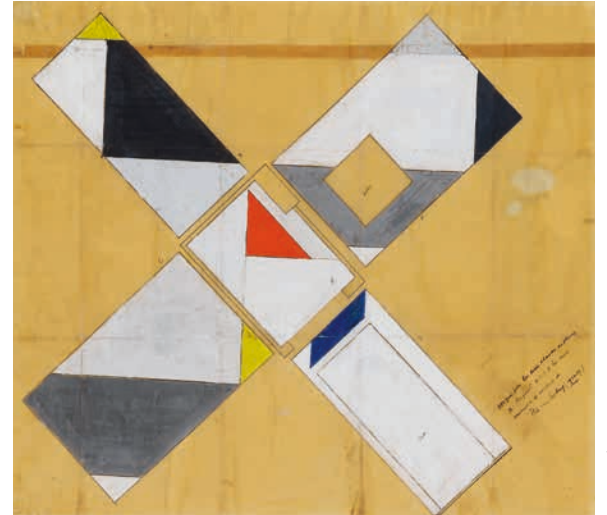
Dit houten beeld van de god Hanoeman uit de eerste helft van de twintigste eeuw bevindt zich nu in Museum Prinsenhof Delft

Onder meer het Rijksmuseum, het Museon en het Rijksmuseum van Oudheden konden zo hun collectie aanvullen met voorwerpen van Nusantara, net als verschillende Aziatische musea. Het Asia Culture Center in Zuid-Korea nam zelfs het volledige restant over. Zo bleef alles in het publieke domein. Er is niets verkocht of vernietigd. Om lessen voor de toekomst door te geven lieten Museum Prinsenhof Delft en het Museum van Wereldculturen een evaluatie schrijven. Hierin worden de goede en minder goede kanten besproken. De conclusie is duidelijk: een bestemming vinden voor zo veel museale voorwerpen is leerzaam, maar vereist aandacht en tact, zeker wanneer ze een koloniale herkomst hebben. ■

Met dank aan Marga Schoemaker-van Weezenberg. Zie issuu.com voor de evaluatie 'Herplaatsing collectie voormalig Museum Nusantara Delft'. Nadere informatie: Tessa Luger, t.luger@cultureelerfgoed.nl of Geertje Huisman, g.huisman@cultureelerfgoed.nl, beiden specialist roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De reconstructie van Van Doesburgs Bloemenkamertje

Piepklein, in spiegelbeeld, maar o zo waarddevol

Het ontwerp van Theo van Doesburg uit 1925 was ongebruikelijk

FOTO VAN ABBEMUSEUM, PETER COX

Een zeer klein vertrekje in een Franse villa is in 1925 beschilderd met diagonale kleurvlakken. Stijl-kunstenaar Theo van Doesburg had dat zo ontworpen. Die vlakken zitten helemaal niet op de muren zoals hij het bedoeld had. Maar toch is dit complete Bloemenkamertje nu nauwkeurig gereconstrueerd.

Waarom? MARIËL POLMAN

FOTO MARTINE POSTHUMA DE BOER

Villa Noailles in Hyères is tegenwoordig opengesteld voor publiek

FOTO MUSEUM DRACHTEN, THAMAR BIECKX

In Museum Drachten bevindt zich nu een kopie van het Bloemenkamertje

Sinds dit voorjaar bevindt zich in Museum Drachten een kopie van een piepklein vertrek in een villa aan de Côte d'Azur. Het gaat om het zogenoemde Bloemenkamertje in Villa Noailles in de stad Hyères. De muren zijn niet romantisch met bloemen beschilderd, zoals iemand wellicht zou kunnen denken, maar krachtig met schuine zwarte, grijze, rode, blauwe en gele vlakken. In dit kamertje van één bij anderhalve meter schikte het personeel bloemen en zette die daar 's nachts weg. De opvallende beschildering past in de modernistische stijl waarin de Franse burggraaf Charles de Noailles en zijn vrouw Marie-Laure in de jaren twintig hun buitenverblijf lieten vormgeven. Zij waren bevriend met avant-garde-kunstenaars en -architecten en nodigden hen uit om delen van de woning en de tuin te ontwerpen. Het Bloemenkamertje is in 1925 door een plaatselijke vakman beschilderd naar een tekening van de Nederlandse Stijl-kunstenaar Theo van Doesburg. Hij probeerde door middel van kleur architectuur te maken.

Maar de vlakkenschildering wijkt op een aantal punten van het ontwerp af. Dit was al langer bekend. Op initiatief van Jean Leering, de directeur van het Van Abbemuseum in Eindhoven, is er in 1968 ook al een reconstructie van het Bloemenkamertje gemaakt, zoals Van Doesburg het wél bedoeld had. In Hyères is het vertrekje in 1989 overgeschilderd, met de vlakken in iets afwijkende maten en kleuren. De villa is tegenwoordig opengesteld voor publiek, met een permanente tentoonstelling over het echtpaar De Noailles en een jaarlijks terugkerend modefestival. Onlangs namen de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het initiatief om het Bloemenkamertje nogmaals te reconstrueren. Dat resultaat is in Drachten te zien. Vanwaar deze acties voor zo'n piepkleine ruimte?

Maar Van Doesburg wilde verder en hij introduceerde de diagonale lijn

Een gesamtwerk

Op het stuk grond aan de Côte d'Azur dat de De Noailles voor hun huwelijk cadeau kregen, lieten zij een winterverblijf bouwen. Dit was het seizoen waarin destijds de elite vakantie vierde. De keuze viel op de jonge architect Robert Mallet-Stevens, die van de villa en de tuin een gesamtwerk maakte. Onder de kunstenaars die hij uitnodigde om mee te werken was niet alleen Theo van Doesburg, maar ook de Nederlandse architect Sybold van Ravesteyn. Van Ravesteyn ontwierp een logeerkamer, inclusief meubilair, en Van Doesburg dus het Bloemenkamertje, met al die diagonale vlakken. Van Doesburg had daar duidelijke ideeën over. Hij had met Piet Mondriaan de theorie van het neoplasticisme ontwikkeld. Hierin vormen horizontale en verticale lijnen en vlakken de essentie, in primaire kleuren, samen met wit, zwart en grijs.

FOTO M.C. MARIËL POLMAN

»

Studenten van de Universiteit van Amsterdam onderzoeken het Bloemenkamertje van Theo van Doesburg in de Franse Villa Noailles

» Een neoplastisch kunstwerk is een abstracte schepping, die geen afbeelding is van de wereld om ons heen. Volgens de kunstenaars kon er een wezenlijke kijk vanuit jezelf op je omgeving mee ontstaan. Mondriaan heeft zich daar volledig op geconcentreerd. Maar Van Doesburg wilde verder en hij introduceerde de diagonale lijn. Eerst in zijn schilderijen en daarna in de architectuur, zoals bij het Bloemenkamertje. Hoe klein ook, het vertrekje is een voorbeeld van zijn ideeën over de neoplastische ruimtetijd, de vierde dimensie. Deze aansluitende theorie ontwikkelde Van Doesburg samen met architect Cor van Eesteren. De ruimtetijd zou de dimensie zijn die ontstaat wanneer je je door de ruimte beweegt.

Ongebruikelijk

Als autodidact op het gebied van de architectuur had Van Doesburg een ongebruikelijke manier van tekenen. Bovendien waren de maten waarover hij beschikte niet precies zoals het Bloemenkamertje ondertussen werd gebouwd, zo bleek later. Hij stuurde het ontwerp op, maar was zelf niet bij het schilderen aanwezig. Dat bleef niet zonder gevolgen. Toen Jean Leering in 1968 de villa bezocht, zag hij dat de beschildering in spiegelbeeld was aangebracht, met uitzondering van het plafond. De Franse schilder had de artistieke tekenwijze van Van Doesburg verkeerd begrepen. En hij had de maatvoering aan moeten passen, omdat die dus afweek.

Dat aanpassen moet een ingewikkelde klus geweest zijn. Het ontwerp zit zo ingenieus in elkaar en het kamertje is zo klein, dat elke millimeter telt. Zo zijn de haakse hoeken essentieel voor de spanning tussen de kleurvlakken, terwijl enkele hoeken van het vertrekje de beginpunten zijn van de zijanten ervan. Zeker voor die tijd was de muurschildering radicaal. De Franse schilder valt daarom weinig te verwijten. Sterker nog, Charles de Noailles was tevreden met het resultaat. Van Doesburg is zelf nooit in de villa geweest.

Gereneveerd

In latere jaren had de villa door lekkages, bewoning en leegstand enorm te lijden. Daarom werd ze in 1989 gereneveerd. Het dak boven het Bloemenkamertje werd vervangen en het nieuwe plafond kwam enkele centimeters lager te liggen. De architecten waren op de hoogte van de verkeerde interpretatie en hadden daarom weinig respect voor de kleurvlakken. Zij beschouwden ze niet als een unieke muurschildering die gerestaureerd moest worden. Ze 'verbeterden' haar door ook het plafond spiegelbeeldig uit te voeren. Door het lagere plafond sloten de vlakken nu nog minder haaks op elkaar aan dan ze al deden. En in plaats van de originele olieverf gebruikten ze moderne lakverf. Later werden de witte en zwarte vlakken overgeschilderd met matte muurverf. Het is daarom niet verwonderlijk dat het kamertje in de huidige toestand nauwelijks nog tot de verbeelding spreekt.

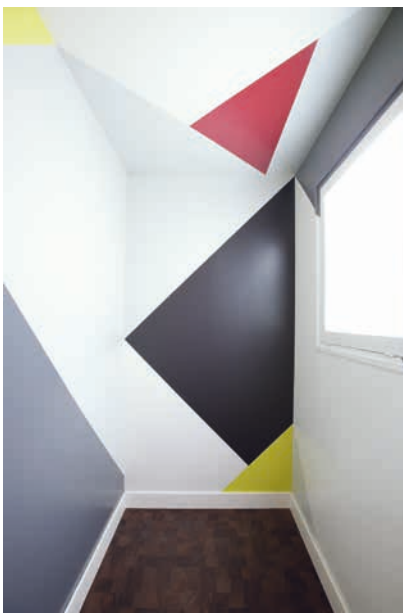
Toen de Nederlandse kunsthistoricus Monique Teunissen de villa bezocht, zag ze de ernst van de situatie in en klopte aan bij de Rijksdienst en de Universiteit van Amsterdam. Die muurschildering moest nodig gerestaureerd worden, vond ze. De Rijksdienst had al ervaring met het onderzoeken van schilderijen van Theo van Doesburg, namelijk die in het amusementspaleis de Aubette in Straatsburg, en met de reconstructie daarvan. Overigens is Van Doesburg hier wel aanwezig geweest bij de uitvoering van zijn ontwerp, in 1928. Bij de restauratie tussen 2004 en 2006 is er daarom voor gekozen om de nieuwe beschildering zo precies mogelijk een kopie van het originele werk te laten zijn. Het schilderwerk is in heldere kleuren uitgevoerd, in olieverf op een ondergrond van stucwerk, op basis van analyse van de oorspronkelijke verf. Ondanks de foute uitvoering in 1925 is deze strategie ook gevolgd bij het Bloemenkamertje, dus met de muren in spiegelbeeld. Deze fout maakt deel uit van de bouw van de villa en is daarom waardevol.

Belangrijk gedachtegoed

Coördinator Suzanne Maarschalkerweerd-Dechamps van de Universiteit van Amsterdam zag de potentie van de restauratie in voor haar studenten Conservering en restauratie. Zij zette zich er volledig voor in. Niet alleen was het kamertje het waard, ook was het belangrijk om jonge mensen kennis te laten maken met het belangrijke gedachtegoed van De Stijl. De Rijksdienst leidde het voorbereidende onderzoek. Martine Posthuma de Boer, student Historische binnenruimten, analyseerde samen met de dienst de verflagen van zowel het kamertje als de ontwerp-tekening. Om te weten te komen hoe de beschildering het beste gerestaureerd zou kunnen worden bleek dat het het handigste was als het kamertje heel precies zou worden nagebouwd. Vandaar de nieuwe reconstructie dus.

Meubelrestaurator en gastdocent Reinier Klusener voerde hiervoor onderzoek ter plaatse uit, maakte een ontwerp en begeleidde de bouw van het vertrekje. Lianne van den Heuvel, student Technical art history, maakte er met de Rijksdienst proeven voor. En restauratieschilder Leonieke Polman bracht de ondergrond aan, waarop een specialist van de dienst de kleurvlakken schilderde. Het maken van de reconstructie geeft inzicht in zowel het ontwerp als de beschildering van 1925. Het is een goede voorbereiding op de restauratie in Hyères. Maar wat gebeurt daar als alle overschilderingen worden verwijderd en de oude, beschadigde en verkleurde verf in zicht komt? Of is het een optie om de latere lagen verf te behouden en een nieuwe laag aan te brengen, conform de reconstructie? Voor de restauratie van het piepkleine kamertje in de villa aanvangt, zullen deze vragen nog beantwoord worden. ✕

Mariël Polman, specialist kleur en schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, leidde dit onderzoek en was nauw betrokken bij de reconstructie, m.polman@cultureelerfgoed.nl. Zie ook villanoailles-hyeres.com.

In het Van Abbemuseum lopen de vlakken logisch door, zoals Van Doesburg bedoeld had

In de Franse villa botsen de kleuren op de wanden en het plafond vreemd tegen elkaar

In Drachten is het verkeerd beschilderde Franse Bloemenkamertje exact gekopieerd

Die muurschildering moest nodig gerestaureerd worden

De specialist Romeinse tijd

‘Er is in korte tijd zo veel gebeurd’

Tessa de Groot bij de met beton zichtbaar gemaakte locatie van de ommuring van het Romeinse fort Fectio, bij het dorp Vechten in Utrecht

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

Tessa de Groot is de specialist Romeinse tijd van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zij weet alles van de archeologische resten uit deze periode, zo’n tweeduizend jaar geleden. Wat houdt haar werk precies in? DIRK SNOODIJK

Wat doet een specialist Romeinse tijd?

‘In Nederland bevinden zich onder de grond restanten van de Romeinse rijksgrens, de limes, een reeks forten verbonden door een weg. Net als resten van andere wegen, van villa’s, grafvelden, kleine nederzettingen, kampdorpen en twee steden, het oude Nijmegen en Voorburg. Deze grens liep langs de Rijn, dus ik richt mij voornamelijk op het zuiden. Er werd toen natuurlijk ook in het noorden gewoond, maar daar bouwen ze momenteel niet veel op archeologische rijksmonumenten. Want dan kom ik om de hoek kijken, als er opgegraven gaat worden of als er bouwplannen moeten worden beoordeeld. Ik ben nu bijvoorbeeld betrokken bij de herstructurering van de A27 en A12 rond Utrecht. Dan adviseer ik Rijkswaterstaat wat te doen. Is het beter als er na dit proefsleuvenonderzoek nog een opgraving volgt, ja of nee?’

Waarom doet de Rijksdienst dit?

‘De Rijksdienst heeft een landelijke blik, een overzicht van wat er gebeurt. Steeds vaker wil een stichting of gemeente een rijksmonument “beleefbaar” maken. Zoals de uitgegraven resten van het Romeinse fort Traiectum onder het Domplein in Utrecht, of de fundering van fort Fectio bij Vechten. De dienst moedigt dat soort initiatieven aan, onder de voorwaarde dat de restanten zo intact mogelijk blijven. En gaat er onderzoek plaatsvinden, dan denken wij mee over de vragen.’

Graaft de Rijksdienst ook zelf?

‘Afen toe. Bijvoorbeeld als er iets bijzonders gevonden wordt en er is geen zogeheten “verstoorder” die op laat graven, zoals vorig jaar de fundamente van een Romeins grafmonument bij Beuningen. Het is fijn om dan zelf het veld in te kunnen. Bovendien willen we van elk monument weten in wat voor staat het is. Dat houdt meestal in dat we boren om te kijken hoe diep de resten liggen en dergelijke. Dit jaar doen wij zo’n nulmeting voor de Romeinse rijksgrens. Die informatie gebruiken we in het nominatiedossier voor UNESCO, want Nederland bereidt een voordracht van de limes als werelderfgoed voor, samen met Duitsland. Momenteel vindt er onderzoek op nieuwe limesterreinen plaats. Ik beoordeel of ze beschermwaardig zijn. Dat is interessant, want ik krijg zo de kans om in de geschiedenis van deze grens-vindplaatsen te duiken. Wat weten we er eigenlijk precies van en hoe bijzonder zijn ze?’

Wat maakt dit werk mooi?

‘De Romeinse jaren zijn ontzettend boeiend. Er is in korte tijd zo veel gebeurd. Er kwam hier een leger binnen en de boel veranderde. Hoe ging de bevolking daarmee om? We weten al veel van die periode, dus hoe kun je er nu voor zorgen dat je toch iets nieuws te weten komt? Welke vragen stel je en waar richt je dan je veldonderzoek op? Dat maakt het interessant. Ik kan geen mooiere baan bedenken.’ ❧

Nadere informatie over dit onderwerp: t.de.groot@cultureelerfgoed.nl.

Deze historische baanwachterswoning in Noord-Brabant is zo ingrijpend verbouwd dat ze geen rijksmonument meer kan zijn

Niet langer van nationaal belang: de oude houten Compagniebrug in Enkhuizen is

Niet langer een rijksmonument

Als de *ziel* eruit is

**Niet elk rijksmonument is voor eeuwig een monument. Helaas. Door een uit-
slaande brand of jarenlange verwaarlozing is het ten onder gegaan. Of het is
zo ingrijpend verbouwd dat de ziel eruit is. Dan zit er niets anders op dan het
bouwwerk de status van rijksmonument te ontnemen.** MACHTELD LINSSEN

Af en toe kloppen er mensen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan met een bijzonder verzoek. Zij vragen de dienst om de beschermde status van een rijksmonument op te heffen. In de meeste gevallen ziet de dienst daar geen aanleiding toe. Achterstallig onderhoud is niet direct een reden, leegstand evenmin. Een krappe portemonnee of behoefte aan een eigentijdse uitstraling ook niet. Het rijksmonument blijft dan een rijksmonument, want het is ten slotte beschermd om toekomstige generaties er ook van te kunnen laten genieten. Als er meer aan de hand is, start de Rijksdienst een onderzoek. Wat is de zogenoemde kernwaarde van het monument? Wat

is daar nog van over? Hoe gaaf is het nog? Maar ook: hoe is de bouwkundige staat? Hoe is het zo gekomen en wat kan er nog aan worden gedaan? Wat is het perspectief?

Marceline Dolfin, adviseur architectuurhistorie van de dienst, startte recent voor enkele rijksmonumenten een zogeheten afvoeringsprocedure: 'Vroeger probeerden we te redden wat er te redden viel. Maar de tijd ligt achter ons dat we alles in de benen hielden of een monument nagenoeg opnieuw opbouwden. Tegenwoordig is er veel meer waardering voor historische bouwwerken en wordt er over het algemeen zorgvuldiger mee omgesprongen. Met elkaar stellen we daardoor ook hogere eisen aan een rijksmonument. Het moet ook echt beschermwaardig zijn.'

Monumentenhart

'Maar een gebouw de rijksmonumentenstatus ontnemen is nooit een makkelijk besluit', vervolgt ze. 'Het raakt je in je monumentenhart. Daarvoor ben je niet in de monumentenzorg gaan werken.' Neem die boerderij in de provincie Utrecht die op een nacht uitbrandde. Van de woning en de schuur stonden

FOTO LINNS BARNE DE VRIES; FOTO RECHTS REE; MARKELINE BOUEN

tegenwoordig van staal

Eerdere verbouwingen en een uitslaande brand hebben de monumentale waarde van deze boerderij tenietgedaan

nog maar een paar muren overeind. 'Je leeft op zo'n moment enorm mee met de eigenaar, zijn familie en ook met het monument.' Toch waren de overgebleven muren niet waardevol genoeg om de boerderij als rijksmonument te handhaven. De ouderdom gold als de kernwaarde. Maar onderzoek wees uit dat het muurwerk van het voorhuis na 1948 al danig was aangetast. De brand deed de rest. Vrijwel al het houtwerk moest als verloren worden beschouwd.

Ook probeerden Dolfin en haar collega's jarenlang een pittoresk dorpspandje te redden van leegstand en verval. Elk initiatief liep op niets uit. Tot er een oplossing werd gevonden. Maar tijdens het uitwerken van de plannen en de verbouwing bleef er steeds minder van het monument over. Toen alleen de voorgevel nog overeind stond, is in overleg besloten om het pandje de rijksmonumentale status af te nemen. In datzelfde overleg gaf de gemeente overigens aan er een gemeentelijk monument van te willen maken. 'Voor iedereen een prima oplossing', aldus Dolfin.

Historische baanwachterswoning

De gaafheid van het monument is in alle gevallen een belangrijk criterium. Wat is er over van het oorspronkelijk gerealiseerde ontwerp, de indeling, het interieur en niet onbelangrijk, van de oude bouwmaterialen? Zo is een historische baanwachterswoning in Noord-Brabant sinds kort geen rijksmonument meer. De eigenaar ervan nam contact op met de Rijksdienst. Hij vroeg zich af waarom het huis een rijksmonument is. De dienst kwam tot de conclusie dat de woning weliswaar nog langs het spoor ligt, maar dat daarmee zo'n beetje alles is gezegd. Het pand blijkt al lang geleden ingrijpend te zijn ver-

bouwd. 'Met de verbouwing is de ziel uit het gebouw verdwenen', concludeert Rijksdienst-adviseur architectuurhistorie Kees Somer. 'Zowel binnen als buiten is er zo veel aan veranderd, dat er weinig meer herinnert aan zijn oorspronkelijke functie en verschijning als spoorwegwoning. Daarmee is de belangrijkste reden dat het een rijksmonument is komen te vervallen.'

Maar wat nu als het monument op het eerste oog nog wel authentiek lijkt, maar een complete reconstructie blijkt? Zo'n 'nep-monument' verwacht je eerder in een toeristisch themapark in Japan. Weg ermee? 'Dat is te kort door de bocht', zegt Renate Pekaar, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst. In de regel geldt dit inderdaad, maar elke regel kent zijn uitzonderingen. Zo kan een gereconstrueerd zeventiende-eeuws huis toch van waarde zijn, omdat het een toonbeeld is van de stadsvernieuwing in de jaren zeventig. Ook de vergankelijkheid van het materiaal speelt een rol. Pekaar: 'Monumenten die overwegend uit hout zijn opgetrokken bijvoorbeeld kunnen technisch gezien op zijn. Er valt dan niet te ontkomen aan grootschalige vernieuwing. Die moet dan wel hoogwaardig zijn uitgevoerd om het bouwwerk als rijksmonument te kunnen handhaven.'

Twee houten ophaalbruggen

Ter illustratie vertelt Pekaar over de Kwakelbrug in Edam en de Compagniebrug in Enkhuizen, twee houten ophaalbruggen. 'De Kwakelbrug is een van de oudste bruggen van Edam. Door de eeuwen heen zijn er vanwege onderhoud grote delen van vervangen. Toch waan je je zo terug in de tijd. Met zijn ranke houten hameipoort, de enkele spriet en het

.....
'Er is zo veel aan veranderd, dat er weinig meer herinnert aan zijn oorspronkelijke verschijning'
 .....

ijzeren juk vormt de Kwakelbrug met de huizen en het water een nostalgisch totaalplaatje. De restauraties zijn met zorg en met oog voor detail verricht. Hoe anders is dat uitpakket voor de Compagniebrug in Enkhuizen. Hier resteert na een verbreding alleen nog een verwijzing naar de oude houten klapbrug. De eigentijdse stalen uitvoering heeft weliswaar meerwaarde voor de stad, maar is niet langer van nationaal belang.'

Bij elke vraag over afvoering onderzoekt de Rijksdienst of het monument nog gered kan worden. In overleg met de eigenaar en de gemeente kijkt de dienst wat er moet gebeuren om erger te voorkomen en wat de mogelijkheden zijn voor restauratie en bijvoorbeeld een andere functie. De gemeente kan daarnaast de eigenaar manen om onderhoud uit te voeren. Bij ernstige nalatigheid kan aangifte worden gedaan bij de politie, maar meestal komt het tot een oplossing. ✘

Machteld Linssen, programmamanager bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineerde de uitwerking van het afvoerbeleid, m.linssen@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie over afvoeren op www.cultureelerfgoed.nl.

HOLLANDS GLORIE GERUÏNEERD

Wat is hier gebeurd? Dit Hollandse familieportret uit 1646 is zwaar mishandeld. Links staat trots de Rotterdamse scheepskapitein Claes Claesz. Juynbol. De helft van zijn gezicht is weggesneden. In het midden staat zijn broer, geheel onthoofd. Zijn hoofd is uit het doek gesneden en de lege plek is onhandig met verf dichtgesmeerd. Het schilderij zit trouwens vol amateuristische retouches. Het is van 8 september tot en met 6 januari te zien op de tentoonstelling *Lief en Leed* in het Rijksmuseum Twente in Enschede. In 2011 is het geruïneerde werk samen met 34 andere portretten door de laatste Juynbol nagelaten aan de Staat. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert het. De schade is dus aangebracht toen het doek zich nog in familiebezit bevond. Wie de dader is en wat hem tot deze wandaad dreef, is niet bekend. Claes Juynbol beschermde in 1646 zestien koopvaardijsschepen succesvol tegen zeven zwaarbewapende piratenschepen uit Duinkerken. De gouden ketting met penning die hij glorieus op het portret draagt, kreeg hij voor zijn bewezen moed. Zelf overleed de kapitein op 5 januari 1647 aan zijn verwondingen. Opmerkelijk: volgens de overlevering schilderde hij het familieportret zelf. ✕

Eric Domela Nieuwenhuis, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit portret, e.domela@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.rijksmuseumtwenthe.nl.

Erasmus' voetstuk

Een oude sokkel in

een nieuw kunstwerk

Rond de sokkel uit de zeventiende eeuw van het standbeeld van Desiderius Erasmus creëerde Kathrin Schlegel het kunstwerk 'Der Stein des Weisen'

In Rotterdam staat het oudste bronzen buitenbeeld van Nederland, dat van Erasmus. Het is al in de zeventiende eeuw gegoten. Maar Erasmus' sokkel werd in 1964 vervangen door een kopie. Het originele voetstuk is nu onderdeel van een ander kunstwerk. RUTGER MORELISSSEN

In 1622 eerde Rotterdam haar voormalige burger Desiderius Erasmus met een monumentaal bronzen beeld. De beroemde theoloog was rond 1467 in deze stad geboren. Het standbeeld van de hand van niemand minder dan Hendrick de Keyser doorstond de eeuwen wonderwel. Eerst meer dan driehonderd jaar op de brug over de Steigersgracht aan de Grote Markt. Daar trof het beeld het bombardement van 1940. Na de oorlog kreeg Erasmus een nieuwe plek, aan de Coolsingel. In 1963 moest hij daar alweer plaatsmaken voor de metro en verhuisde het beeld naar het Grotekerkplein, vlak bij zijn originele locatie. Hier werd het in 1964 onthuld op een nieuwe sokkel, een getrouwe kopie van de oude. Die had de eeuwen namelijk niet ongeschonden doorstaan. Het zeventiende-eeuwse voetstuk kreeg een plaats op het schoolplein van het Erasmiaans Gymnasium, tot kunstenaar Kathrin Schlegel hem onlangs voor de Erasmus Universiteit in een nieuw kunstwerk opnam. *Der Stein des Weisen* is op 3 september

onthuld, op Campus Woudestein. Het voetstuk staat nu in een vitrine, waardoor hij in zekere zin de betekenis krijgt van een relikwie of een archeologische vondst. Erboven hangt een glanzende stalen tekstballon. Het standbeeld van Erasmus is een rijksmonument, samen met zijn nieuwe sokkel. Het oude voetstuk bezit deze status niet, maar is wel zeer bijzonder. Daarom boog de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich over dit hergebruik.

Buffer

Al sinds de oudheid staan beelden op een sokkel. Deze verheft het beeld, zodat het beter bekeken kan worden. Ook werkt het voetstuk als buffer, die het beeld beschermt tegen optrekkend vocht en opspattend vuil en in zekere mate tegen vandalisme. De sokkel hoort dus bij het beeld en zijn vorm en hoogte zijn vaak bepaald door de maker van het beeld. Toch is er lang niet altijd oog voor de waarde van sokkels. Ze worden vaak zomaar vervangen door exemplaren met een heel ander uiterlijk.

Erasmus stond meer dan driehonderd jaar op de brug over de Steigersgracht in Rotterdam

Erasmus na de oorlog op de Coolsingel, met twee metalen banden om de sokkel

Sokkels zijn sinds de oudheid ook vaak voorzien van inscripties, die in veel gevallen betrekking hebben op de opdracht en de maker van het beeld, en de betekenis en de datering ervan. Soms, zoals bij Erasmus, vermeldt de inscriptie zelfs iets over de geschiedenis van het voetstuk zelf. In 1674 was er namelijk sprake van constructieve problemen van de brug waarop Erasmus stond.

De inscriptie geeft hierover enige informatie: 'En opgericht 1622. Om het bouwvallig bruggewelf en breuke der voetstut afgenomen 1674. Is aldus herstelt 1677.' Het is niet geheel duidelijk wat en hoe er werd hersteld. Er wordt aangenomen dat toen de hele sokkel is vervangen, maar het is ook mogelijk dat slechts een deel ervan is vernieuwd. Het is dus onduidelijk of het oude voetstuk uit 1622 of 1677 dateert. Hoe dan ook gaat het hier om een sokkel uit de zeventiende eeuw, een eerbiedwaardige ouderdom. Het aantal voetstukken dat we nog hebben uit die tijd is beperkt. Bovendien hoort de sokkel bij een zeer belangrijk beeld. Dit maakt hem bijzonder.

Slachtoffer

Een halve eeuw stond het voetstuk op het schoolplein en raakte er vergeten. Er werden fietsen tegenaan geplaatst, hij was regelmatig slachtoffer van graffiti en hij werd niet meer onderhouden. Maar in 2015 kwam daar verandering in. De Erasmus Universiteit liet de sokkel uitgraven, zodat Schlegel deze voor haar kunstwerk kon gebruiken. Er bleek een hoek van afgebroken te zijn. Daarom onderzocht de Rijksdienst de conditie van het voetstuk. Erasmus' sokkel bestaat uit drie massieve blokken Naamse steen en vertoont tal van sporen van zijn verleden. Het betreft voornamelijk de voor deze steensoort typische verweringsverschijnselen. Het oppervlak wordt ruwer doordat er kalkdeeltjes in regenwater oplossen. De steen wordt steeds meer opgedeeld

door zogenoemde stylolieten, uitgespoelde lagen. Haaks daarop vormen zich scheuren: steken. Toch is de conditie van de sokkel, gezien zijn ouderdom, tamelijk goed. In de vitrine, beschermd tegen regen, wind en grote temperatuurschommelingen, zal de verwerking nauwelijks verdergaan.

Metalen banden

Er zijn verschillende scheuren te zien die ooit zijn gerepareerd. Deze kunnen zijn ontstaan bij de verplaatsingen van het beeld en ook tijdens het bombardement van 1940. Want op foto's van na de oorlog is te zien dat er twee metalen banden om de sokkel zijn aangebracht, vrijwel zeker vanwege een breuk in het middelste blok. De afdrucken van deze banden zijn nog zichtbaar. Het onderste blok is meer verweerd dan de andere twee. Er zijn berichten bekend over wildplassen tegen het voetstuk. Daarom werd er al in de zeventiende eeuw een hek

De conditie van de sokkel is tamelijk goed

Het aantal voetstukken dat we nog hebben uit die tijd is beperkt

om Erasmus gezet. Maar in de negentiende eeuw is er nog steeds sprake van deze praktijken. Dit heeft wellicht bijgedragen aan de slechte conditie van het onderste deel. Ook het feit dat dit door verhoging van de bestrating onder het maaiveld raakte, heeft vermoedelijk zijn toestand verslechterd.

Op alle zijden van het voetstuk zijn verfresten te zien. Het is dus ooit beschilderd geweest. Dat was niet ongebruikelijk. De verflagen zijn nog niet onderzocht, maar dateren wellicht uit de negentiende eeuw. Op foto's uit die tijd is duidelijk te zien dat de sokkel beschilderd was: wit, met zwarte tekstvlakken. Vermoedelijk werd de verf aangebracht om de vervaagde teksten beter leesbaar te maken en om de reparaties aan het oog te onttrekken. De gebroken hoek is inmiddels hersteld, maar vanwege de vele scheuren kan het voetstuk niet meer belast worden. Van hereniging met de bronzen Erasmus kan dan ook geen sprake meer zijn. Kathrin Schlegel confronteert ons door *Der Stein des Weisen* met de onderwaardering van verweerde kunstwerken en sokkels. Het hergebruik laat zien hoe ongrijpbaar waardering voor cultureel erfgoed vaak is en hoe deze door verandering van context een andere wending kan krijgen. ❌

Rutger Morelissen, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleidde het hergebruik van de sokkel, r.morelissen@cultureelerfgoed.nl.

Makers Deventer orgel achterhaald

Krasjes en resten eigeel

Ingekraste tekens. Sporen van haken, van folie en eigeel. Wat het nauwkeurig bestuderen van oude orgelpijpen wel niet op kan leveren. Het is nu duidelijk wie in 1664 de voorganger van het orgel in de Deventer Lebuïnuskerk bouwde. En wat Schnitger daar in 1722 aan veranderde.

WIM DIEPENHORST

Doorgaans loopt een onderzoek van een orgel gelijk op met een restauratie. Het muziekinstrument wordt dan namelijk gedemonteerd en alle onderdelen zijn daardoor goed bereikbaar. In Deventer herstelt orgelmakerij Reil dit jaar het orgel van de Lebuïnuskerk. Dat is een uitgelezen gelegenheid om het binnenste van dit instrument te bestuderen. Alle 2500 pijpen zijn stuk voor stuk onderzocht op inscripties, sporen van het gieten en schaven, latere wijzigingen en afmetingen. De Rijksdienst voor het

Cultureel Erfgoed mat met een zogeheten röntgenfluorescentiespectrometer de samenstelling van het metaal van de pijpen. Die is per periode en soms per orgelmaker verschillend.

De Rijksdienst doet al sinds jaar en dag onderzoek naar historische orgels. De kennis die de dienst hiermee verzamelt, wordt gebruikt bij restauraties en draagt bij aan de geschiedschrijving van de orgelbouw. Met name uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn maar weinig complete instrumenten bewaard gebleven. In de negentiende eeuw is het

Rijksdienst-specialist Wim Diepenhorst onderzoekt de binnenkant van een pijp van het

merendeel daarvan namelijk vervangen. Zo nu en dan zijn er toen onderdelen van het binnenwerk van het oude orgel hergebruikt. Het onderzoek naar die restanten vult de schaarse kennis op dat gebied aan. In Deventer leverde dat veel op. Wie de voorganger van dit instrument bouwde bijvoorbeeld. Orgeladviseur in opleiding Gerrit Hoving vulde het geheel aan met archiefonderzoek. De onderzoeksgegevens worden in het orgelarchief van de Rijksdienst bewaard en zijn op aanvraag beschikbaar.

‘Hermaecken’

In 1839 bouwde Johann Heinrich Holtgräve een nieuw orgel voor de Lebuïnuskerk. Uit de archieven blijkt dat hij delen van het vorige instrument overnam, om zo de prijs wat te drukken. De bouw

FOTOS PIETER LEEFLANG

De pijpen van het orgel zijn gegroepeerd in torens

.....

Holtgräve gaf per onderdeel aan wat hij in zijn nieuwe orgel zou hergebruiken

.....

van een nieuw orgel was ook in die tijd een kostbare zaak. Over de voorganger zijn vrijwel geen documenten gevonden. Wel weten we dat de schepenen en raad van Deventer in 1664 toestemming gaven voor het *hermaecken* van het orgel dat er toen hing, door een niet nader genoemde meester. Waarschijnlijk betrof dat een zestiende-eeuws instrument, dat door zijn ouderdom niet meer aan de muzikale eisen voldeed. Zestig jaar later, in 1722, werd Franz Caspar Schnitger verzocht het orgel wederom te verbouwen. Het is goed mogelijk dat het Deventer stadsbestuur niet achter wilden blijven bij Zwolle, waar Schnitger kort daarvoor een fonkelnieuw orgel opleverde. Van beide series werkzaamheden zijn geen bestekken of contracten aangetroffen. Omdat Holtgräve opdracht kreeg om zo veel mogelijk bruikbaar over te nemen

bleven belangrijke delen van het vorige instrument bewaard, met name reeksen pijpen. In het door de Rijksdienst verrichte onderzoek zijn nieuwe details over deze voorganger aan het licht gekomen. Met die gegevens is de anonieme meester uit 1664 geïdentificeerd en is duidelijk geworden wat Schnitger in 1722 wijzigde. Hoe het oude orgel eruit zag, is niet bekend, want er bestaan geen afbeeldingen van. Een gelukkige bijkomstigheid is dat Holtgräve voorafgaande aan de nieuwbouw een taxatierapport opstelde voor de kerkbestuurders. Dit document geeft voor de goede verstaander belangrijke aanwijzingen over de opzet en klank van het vorige instrument. Holtgräve gaf »

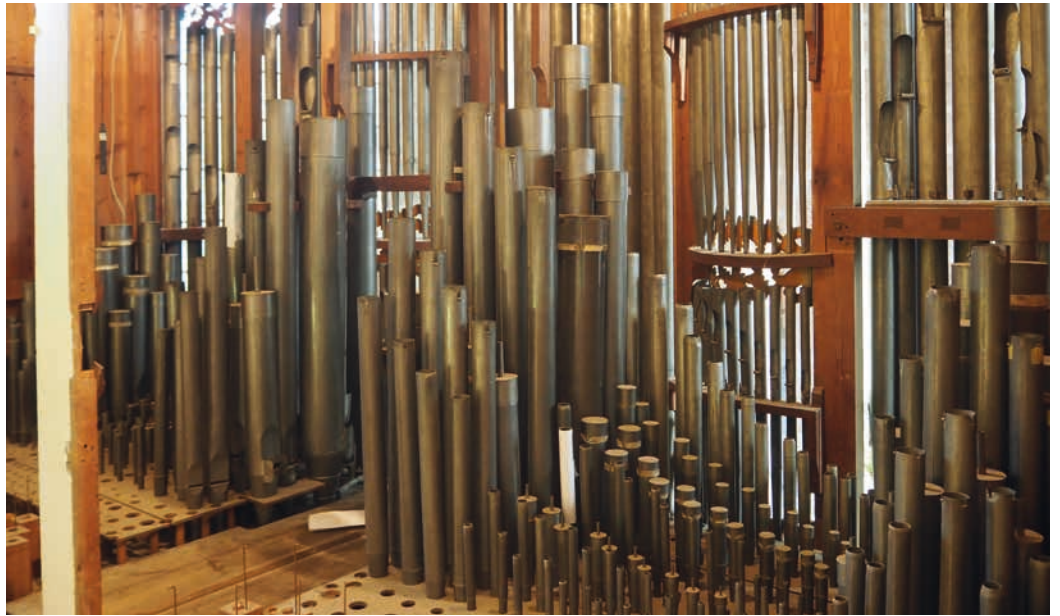
FOTO REC. TON PEINDERS

Wie 'hermaecte' in 1664 het orgel van de Lebuinuskerk?

» per onderdeel aan wat hij in zijn nieuwe orgel zou hergebruiken en hoe. Bijzonder is dat hij ook in andere nieuwe orgels delen van het oude Lebuïnus-exemplaar gebruikte. Zo is een door Schnitger gemaakte windlade, een onderdeel waarmee de luchttoevoer naar de pijpen wordt geregeld, terug te vinden in het in 1840 voltooide Holtgräve-orgel in de Hervormde Kerk van Ruurlo. En in het orgel van de Hervormde Kerk in Borne, door Holtgräve in 1841 opgeleverd, bevinden zich pijpen uit de Lebuïnus.

Bijna puur lood

Orgelpijpen worden al honderden jaren gemaakt van lood of tin, of een mengsel van die twee. In de zestiende en zeventiende eeuw gebruikte men in Nederland bijna puur lood en in de achttiende en negentiende eeuw bevatten ze altijd tin, meestal 25 procent. Uit het onderzoek met de röntgenfluorescentiespectrometer blijkt dat een deel van de hergebruikte pijpen in het Holtgräve-orgel is gemaakt van bijna puur lood. De oudste inscripties duiden erop dat ze zijn vervaardigd door de Baders. Omstreeks 1664 waren dat ongetwijfeld de broers Arnold en Tobias Bader, laatst telgen uit een orgelmakersfamilie. Zij hadden ook het instrument in de Deventer Bergkerk vernieuwd, niet ver van de Lebuïnus. Het bekendste orgel van de Bader-familie is dat van de Walburgkerk in Zutphen. De ingekraste tekens daar en die van het Bader-orgel in Dronrijp uit 1657 zijn dezelfde als die op de oudste pijpen in het Lebuïnus-instrument. De anonieme meesters die in 1664 de opdracht kregen tot het *hermaecken* van het orgel van de Lebuïnuskerk waren dus de gebroeders Bader. Een deel van de oude loden pijpen die nu binnen in het Holtgräve-orgel staan, was oorspronkelijk zichtbaar vanuit de kerk. Deze zogenaamde frontpijpen waren ooit voorzien van tinfoolie, zodat ze mooi glommen. Holtgräve plaatste ze aan de binnenkant en verwijderde de tinfoolie zo goed mogelijk. Er zijn echter nog duidelijk resten van te zien, net als resten van het eigeel waarmee de folie was vastgeplakt. Om het aanzicht van een orgel wat aantrekkelijker te maken hebben frontpijpen meestal voeten van verschillende lengte. Ook bij het huidige instrument

Een groot deel van de 2500 pijpen is weggehaald voor onderzoek en restauratie

is dit het geval. Ze staan opgesteld in groepen, spitse of halfronde torens, van vijf, zeven of negen pijpen, waarvan telkens de middelste de kortste voet heeft.

Haaksporen

Toen de oude frontpijpen in 1839 naar binnen verhuisden, waren deze verschillende voetenlengtes niet meer nodig. Holtgräve handhaafde de kortste voeten, die van de middelste pijp van een groep, en vervangde de langere. Aan de achterkant van frontpijpen zitten haken, die voorkomen dat ze de kerk in vallen. Deze bevinden zich bij pijpen die naast elkaar in een toren staan op dezelfde hoogte. Hoewel Holtgräve de haken verwijderde, zijn er nog sporen van zichtbaar. Met behulp van deze haaksporen is de originele voetenlengte berekend en is de volgorde en de indeling van de oude frontpijpen gereconstrueerd. Hiermee kan een getekende reconstructie van het uiterlijk van het oude Lebuïnus-orgel worden gemaakt. Dat ook Schnitger het uiterlijk van het orgel wijzigde, blijkt uit onderzoek van het metaal en van de inscripties op de pijpen. De onderzoekers vonden binnen in het instrument grote frontpijpen uit 1722, waar ook

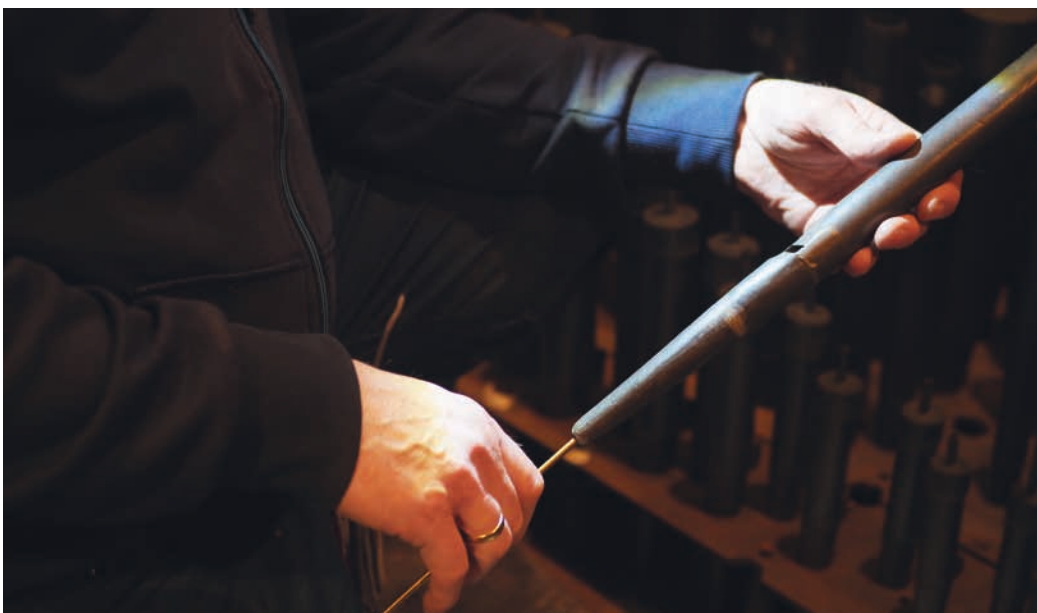
weer met behulp van de haaksporen de lengte van de originele voeten is gereconstrueerd. Aan de hand van de inscripties en de metaalsamenstelling is duidelijk geworden welke pijpreeksen door Bader zijn gemaakt en welke door Schnitger. Aan de binnenkant van Schnitgers pijpen is duidelijk te zien dat het metaal op een zandbed is gegoten. Ook orgelmaker Reil giet het metaal dat voor de huidige herstelwerkzaamheden nodig is op een zandbed.

Boventoonrijke klank

Holtgräve gebruikte de oude pijpen vrijmoedig, op een andere plaats dan waar ze eerst stonden. De belangrijkste reden hiervoor was dat de boventoonrijke klank van de oude pijpen in de negentiende eeuw niet erg gewaardeerd werd. Door ze op een hogere toon dan de originele te plaatsen en er een stuk af te snijden maakte Holtgräve de klank ronder en donkerder dan de originele. Met behulp van de oudere inscripties is nagegaan welke toon elke pijp oorspronkelijk gaf en hoeveel er in 1839 van is afgesneden. In een enkel geval heeft Holtgräve de pijpen van Schnitger niet korter gemaakt. Met deze exemplaren is de toonhoogte uit 1722 achterhaald. Die was ongeveer een halve toon hoger dan tegenwoordig gebruikelijk is. Holtgräve zelf hanteerde een toonhoogte die iets lager is dan de hedendaagse standaard.

Het onderzoek heeft veel nieuwe kennis over het vorige orgel van de Lebuïnus opgeleverd. Er is een belangrijk werk van Bader en Schnitger ontdekt. De informatie over hun oude pijpen kan worden toegepast bij restauraties van andere orgels, bijvoorbeeld bij die van het door Schnitger in 1721 voltooide instrument van de Grote Kerk in Zwolle. Bovendien is er nu meer bekend over Holtgräves werkwijze en daar wordt bij het herstel van het Deventer orgel dankbaar gebruik van gemaakt. Een uitgebreide publicatie over dit onderzoek is in voorbereiding. ■

Wim Diepenhorst, specialist klinkende monumenten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, w.diepenhorst@cultureelerfgoed.nl.

Een van de pijpen uit 1664

FOTO KCE, OLIVIA VAN ROOIJEN

Het plastic van een kunstvoorwerp identificeren kan straks met een doe-het-zelf-pakket

Plastic-doe-het-zelfpakket

Elke dag wordt er wel een nieuwe soort plastic uitgevonden. En op een gegeven moment gebruikt iemand die in een kunstwerk of een gebruiksvoorwerp. Ooit werd plastic beschouwd als een duurzaam materiaal, omdat het de tand des tijds goed kon doorstaan. Inmiddels weten we dat plastic voorwerpen sporen van verval vertonen als zij niet onder de juiste condities worden bewaard. De kennis die nodig is om erachter te komen van welk plastic een kunstwerk is gemaakt is vaak alleen in laboratoria te vinden. De Stichting Behoud Moderne Kunst, tien Nederlandse musea en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bieden uitkomst met een relatief eenvoudige identificatiemethode.

Museummedewerkers kunnen nu zelf aan de slag met een doe-het-zelfpakket en krijgen instructie op de werkvloer. Zo kunnen zij betere conserveringsmaatregelen treffen. Het pakket wordt op 14 november gepresenteerd in het Centraal Museum in Utrecht. Deze dag wordt bovendien luister bij gezet door een aantal internationale sprekers, die onderzoek doen naar de fabricage en conservering van plastic kunstvoorwerpen. Nadere informatie op www.cultureelerfgoed.nl. ✕

Herstel van erfsingels

Zeventig boerderijen in de Noordoostpolder krijgen binnenkort weer een rand bomen en struiken rond het erf. Eerder kregen tweehonderd andere boerderijen al zo'n nieuwe singel, bij elkaar opgeteld elf kilometer lang. Voor het uiterlijk van de Noordoostpolder zijn erfsingels zeer bepalend. Ze zijn in de jaren na de Tweede Wereldoorlog als onderdeel van het grote geheel van de nieuwe polder bewust geplant. De gemeente Noordoostpolder werkt samen met de provinciale organisatie Landschapsbeheer Flevoland, agrariërs en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan het behoud van de bijzondere kenmerken van dit wederopbouwgebied van nationaal belang.

Er was actie nodig, want veel singels waren in de tussenliggende jaren weggehaald. De boeren krijgen nu gratis bomen, struiken en advies. Soms moeten er juist wat bomen en struiken gekapt worden. De nieuwe aanplant verloopt niet altijd gemakkelijk, want ieder erf heeft een andere eigenaar. En ontwikkelingen zoals schaalvergroting in de landbouw en essentaksterfte zorgen soms voor de keuze om de singel niet te herstellen. Nadere informatie via beleidsmedewerker Ineke Cornelissen van de gemeente Noordoostpolder: i.cornelissen@noordoostpolder.nl. ✕

FOTO KCE, SIEBE SWART

Elk erf in de Noordoostpolder is omringd door een singel van bomen en struiken

FOTO JOOST ENKELAAR

Molenmaker Max Beijck won in 2017 de Prijs Jong MonumentenTalent

Op zoek naar talent

Ook dit jaar zet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed jonge talenten uit de monumentensector in de schijnwerpers. Tijdens het Nationaal Monumentencongres op 8 november wordt de winnaar van de Prijs Jong MonumentenTalent 2018 bekendgemaakt. Is die bepaalde vakman of vakvrouw die jonger is dan 33 jaar een ambassadeur voor zijn of haar vakgebied? Een held op de steigers, een echte projecttigger, een ambachtsman pur sang of een ondernemer met visie? Meld diegene dan voor 11 oktober aan via www.monumentencongres.nl. De winnaar ontvangt een volledig naar eigen inzet samen te stellen traject om zich in zijn vak te ontwikkelen.

Vorig jaar won de toen 27-jarige molenmaker Max Beijck de prijs. De jury prees hem om zijn innovatieve en gedurfde ambachtsschap. Beijck bezit het vermogen om binnen de molenbouwkunst buiten de gebaande paden te treden. De Prijs Jong MonumentenTalent wordt georganiseerd door de Rijksdienst in opdracht van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en wordt gefinancierd door het Mondriaan Fonds. Nadere informatie via pjmt@cultureelerfgoed.nl. ✕

Omdat deze verf nooit goed is gedroogd is er vuil in vastgekoekt, die moeilijk zonder beschadigingen te verwijderen is

'Composition 1952' van Jean-Paul Riopelle blijft ook na decennia nog druipen, waardoor het kunstwerk lastig is schoon te houden

Schilderijen zonder vernis

Het Nieuwe Schoonmaken

Een ongevernist schilderij schoonmaken is een lastige klus. Je zit meteen op de kwetsbare verf. Gelukkig leverde gebundeld onderzoek uit heel Europa nieuwe methoden op, waar restauratoren hun voordeel mee kunnen doen. KLAAS JAN VAN DEN BERG

In de twintigste eeuw vernisten veel schilders hun werk niet meer. Wellicht jammer, want vernis beschermt olieverf goed tegen vuil. Als zo'n modern schilderij vies geworden is, dan valt het nog niet mee om het schoon te maken. Op zoek naar betere manieren was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de afgelopen drie jaar samen met de Universiteit van Amsterdam verantwoordelijk voor een groot Europees onderzoek. Zo bestudeerde promovenda Lise Steyn hoe je wetenschappelijke kennis praktisch in kunt zetten bij het restaureren van dit soort kwetsbare schilderijen. Zij paste onder andere verschillende moderne schoonmaaktechnieken toe bij schilderijen van Asger Jorn, Karel Appel en Robert Ryman.

Zeker de werken van Jorn en Appel kun je maar moeilijk schoonmaken via de traditionele aanpak met bijvoorbeeld gesteriliseerd water en wattenstaafjes. Het oppervlak van deze schilderijen is vaak poederig of gevoelig voor water. Steyn gebruikte daarom materialen die in de laatste jaren zijn ontwikkeld, zoals bepaalde sponsjes, kleverige gels en gels die je als een vloeibare massa aanbrengt. Als de massa is gestold haal je die samen met het vuil weer veilig

van het schilderij. Hierdoor wordt het contact met het water dat in de gel zit tot een minimum beperkt, net als de wrijving tussen gel en verf.

Belangrijk initiatief

Het driejarige schoonmaak-onderzoek vond plaats binnen het Joint Programming Initiative on Cultural Heritage and Global Change. Hierin zetten Europese landen internationaal onderzoek met een gezamenlijk budget op. Dit belangrijke initiatief van de Europese Unie wordt mede door de Rijksdienst gecoördineerd. De dienst en de Universiteit van Amsterdam werkten in dit geval samen met de Tate Gallery en het Courtauld Institute of Art in Londen, de universiteiten van Pisa en Lissabon, de Staatliche Akademie der Bildenden Künste in Stuttgart, het Stedelijk Museum Amsterdam, het Gemeentemuseum Den Haag en verffabriek Talens. Veel van het onderzoek is uitgevoerd door studenten. Eind mei is het in samenwerking met het Netherlands Institute for Conservation, Art and Science in het Rijksmuseum afgesloten met een driedaags internationaal congres. Maar liefst 320 deelnemers uit 31 landen reisden ervoor naar Amsterdam.

Steyn gebruikte sponsjes, kleverige gels en gels die je als een vloeibare massa aanbrengt

Lise Steyn test een nieuwe manier van schoonmaken uit bij een schilderij van Karel Appel

Voor restauratoren, conservatoren en conserveringswetenschappers is de schilderkunst uit de twintigste eeuw dan ook een dynamisch werkteerrein. Denk aan de fauvisten, De Stijl en Cobra, maar ook aan hedendaags werk van nog levende kunstenaars. Veel meer dan bij oudere schilderijen gaan vraagstukken over de beleving en de intentie van de kunstenaar hand in hand met materiaal-technische en conserveringskwesaties. Omdat meestal de vernislaag ontbreekt, moderne verf chemisch complexer is dan bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw en kunstenaars meer experimenteerden met het mengen en aanbrengen ervan zijn nieuwe schilderijen extra kwetsbaar. Ze zijn gevoeliger voor licht, vuil en schadelijk gas dan oude schilderijen. De Rijksdienst krijgt er vaak vragen over. Voor het beantwoorden van alle vragen is er nog onvoldoende kennis aanwezig. Maar met het grote schoonmaak-onderzoek zijn de antwoorden weer enkele stappen dichterbij gekomen.

Grote fabriek

Door die grote rol van de verf in het behoud van moderne schilderijen was ook de samenwerking met Talens belangrijk voor dit onderzoek. Deze grote fabriek van kunstenaarsverf is in 1899 opgericht in Apeldoorn. Hier is het bedrijf nog steeds gevestigd en hier wordt nog steeds alle verf vervaardigd. Beroemde kunstenaars die schilderden met verf van Talens zijn Kees van Dongen, Edvard Munch, Jan Wiegers, Ernst Ludwig Kirchner en Karel Appel. Talens bezit een uitgebreid archief. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ont-sloot het om tot een maximaal inzicht te komen hoe de verf verouderd en zich manifesteert in de werken van de kunstenaars en om te komen tot de beste schoonmaakmethoden.

TUBES GEZOCHT

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft al veel historische verftubes, kleurkaarten en andere schildermaterialen verzameld. Maar uitbreiding van die verzameling zou goed van pas komen. De dienst roept dan ook iedereen op oude tubes, verfblikken, inkt en dergelijke te doneren ten behoeve van voortgaand onderzoek naar nieuwe schoonmaakmethoden. Reacties graag naar Klaas Jan van den Berg, k.van.den.berg@cultureelerfgoed.nl.

Synthetisch-organische pigmenten zijn in de twintigste eeuw steeds meer in de plaats gekomen van anorganische pigmenten. Sommige hiervan zijn minder stabiel en Talens deed daar zelf onderzoek naar alvorens ze in productie te nemen. Student Rika Pause analyseerde de receptuur, de toeleveranciers en de pigmenten in de verf. Beroemd is de ETA-verf, een olietemper met caseïne, die Talens rond 1930 ontwikkelde. Het was relatief goedkope verf, waar schilders met name reclameborden mee maakten, maar ook kunstenaars als Eugène Brands en Karel Appel gebruikten hem. Lianne van den Heuvel en Inez van der Werf voerden een onderzoek uit naar de receptuur van ETA-verf en het gebruik ervan door kunstenaars. Of de werken die met ETA zijn vervaardigd extra vuil aantrekken of moeilijk zijn te reinigen is nog niet onderzocht. Er is dus nog werk aan de winkel. ☒

*Klaas Jan van den Berg, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bijzonder hoogleraar natuurwetenschappelijke aspecten van conservering en restauratie van roerend cultureel erfgoed, in het bijzonder schilderkunst aan de Universiteit van Amsterdam, leidde dit onderzoek, k.van.den.berg@cultureelerfgoed.nl. Zie ook *cleaning modern oil paints* op www.tate.org.uk.*

Symposium over
publieksparticipatie

Van ons allemaal

Niet langer zetten uitsluitend professionele monumentenzorgers zich in voor historische gebouwen. Steeds vaker nemen anderen het initiatief. Publieksparticipatie leidt dan ook op veel plaatsen tot gezamenlijke acties en nieuwe betekenisgeving. Een internationaal symposium volgende maand zal deze ontwikkeling belichten.

HANNA PENNOCK & MAURITS VAN PUTTEN

Toeristen varen door Amsterdam op zoek naar 'zwart erfgoed', met rechts gids Jennifer Tosch

Boven aan de gevel van het huis aan Rokin 64 in Amsterdam prijkt een zwarte man. Hij is gewapend met pijl en boog. Het beeld verwijst naar de eerste bewoner, de Vlaming Bartholomeus Moor, die het grote koopmanshuis hier in 1610 liet bouwen. Jennifer Tosch staat met een groep toeristen op straat en wijst omhoog. Moor was als aandeelhouder betrokken bij de slavenhandel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. En de krijger aan de gevel maakt als 'zwart erfgoed' deel uit van de Black Heritage Tours van Tosch. Onder die noemer nam zij in 2013 het initiatief om sporen van kolonies en slavernij in de binnenstad van Amsterdam zichtbaarder te maken. Hiermee voegt zij aan de monumenten betekenis toe.

'Zwart erfgoed': de gewapende krijger aan de gevel van Rokin 64 in Amsterdam

Professioneel beheer mengt zich steeds nadrukkelijker met lokale processen en initiatieven

De multiculturele samenleving vraagt erom dat wij aan de hand van ons culturele erfgoed een completer verhaal van de geschiedenis vertellen.

Het initiatief van Jennifer Tosch staat niet op zichzelf. Het toevoegen van nieuwe verhalen en betekenislagen is actueel in de monumentenzorg. Omwonenden en andere betrokkenen werken daar in toenemende mate aan mee. Over het algemeen betreft de overheid hen erbij, maar steeds vaker ontstaat dit op initiatief van particulieren, verenigingen of stichtingen. Op 3 en 4 oktober organiseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er in eigen huis een internationaal symposium over, getiteld *Citizens involved: Participatory governance of built heritage*. Jennifer Tosch is een van de sprekers.

Erfgoedgemeenschap

De Rijksdienst onderschrijft het belang van publiek-participatie en komt hier in de dagelijkse praktijk steeds vaker mee in aanraking. Deze ontwikkeling sluit nauw aan op het Verdrag van Faro uit 2005, waarin het begrip 'erfgoedgemeenschap' geïntroduceerd werd. Het verdrag wijst erop dat cultureel erfgoed niet op zichzelf staat. Het benadrukt juist de betekenis en de waarde die de maatschappij aan

erfgoed hecht. Hoofdspreker Gill Chitty, coördinator Restauratiestudies aan de universiteit van York, beklemtoont de actualiteit van dit symposium en het belang om dit onderwerp in Europese context op te pakken. Ook Rijksbouwmeester Floris Alkemade zal in zijn lezing *Vox populi* ingaan op trends en ontwikkelingen. De relevantie van het thema blijkt uit de aandacht voor het symposium. De deelnemers komen uit bijna twintig verschillende landen. Een goed voorbeeld van verhalen aan de historische omgeving koppelen is het Verhalenhuis Belvédère in Rotterdam. Hier ontsluiten drie programmamakers op eigen initiatief en met de kracht van vrijwilligers verschillende interpretaties van de geschiedenis van de wijk Katendrecht. In de twintigste eeuw wemelde het hier van de matrozen en was dit de bekendste prostitutiebuurt van Rotterdam. Heel wat gebouwen getuigen nog van deze recente historie. De verhalen vertelt Belvédère aan de hand van tentoonstellingen, voorstellingen, ontdekkingsstochten, publicaties en bijvoorbeeld gezamenlijke maaltijden. Hierin vormt de actieve betrokkenheid van de buurtbewoners de rode draad. Thema's als migratie en culinaire tradities komen ter sprake en aan oude verhalen worden nieuwe perspectieven en tijdlagen toegevoegd. De initiatiefnemers vervullen daarin een verbindende rol. Op het symposium zal medeoprichter Linda Malherbe het verhaal van het Verhalenhuis vertellen.

Eerder betrokken

De afgelopen twintig jaar laat in algemene zin een verschuiving zien van besturen naar participatie. Belanghebbenden worden vaker en eerder betrokken in processen die voorheen vooral aan de overheid waren gelieerd. Ook in de erfgoedsector is er discussie over een sterkere publieke participatie. Sociale duurzaamheidsvraagstukken rondom monumenten dienen zich vanuit de samenleving aan, op het niveau van straat, buurt en wijk. Professioneel beheer mengt zich op zijn beurt steeds nadrukkelijker met lokale processen en initiatieven. Daarbij domineert niet langer een eenzijdig erfgoedverhaal. Een zelfbewuste »

Het Rotterdamse Verhalenhuis Belvédère betreft de bewoners van Katendrecht bij het vertellen van de geschiedenis van de wijk

FOTO BLACK HERITAGE TOURS

FOTO BLACK HERITAGE TOURS

FOTO BELVÈDÈRE

JOINT PROGRAMMING INITIATIVE

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed organiseert dit symposium in de context van het Europese Jaar van het Cultureel Erfgoed. Het maakt deel uit van een breder Europees programma, het Joint Programming Initiative. Hierin coördineren Europese lidstaten nationale onderzoeksactiviteiten gericht op grote maatschappelijke uitdagingen. Die zijn vaak niet op nationaal niveau op te lossen. Door de nationale en Europese onderzoeksprogramma's beter op elkaar af te stemmen wordt er meer resultaat bereikt en worden budgetten beter besteed. Er zijn tien Joint Programming Initiatives op uiteenlopende terreinen. Nederland neemt sinds 2010 deel aan het programma Cultural Heritage and Global Change vanuit de gedachte dat cultureel erfgoed van groot belang is voor een duurzame, innovatieve en veerkrachtige samenleving. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Rijksdienst vertegenwoordigen Nederland in dit erfgoedinitiatief.

Katendrechtse demonstreren regionale dansen aan elkaar in Verhalenhuis Belvédère

- » multiculturele samenleving vormt steeds vaker de basis voor een interessante wisselwerking tussen participatie, beheer en initiatief. Bij publiekparticipatie gaat het om betrokkenheid van alle belanghebbenden gedurende het hele proces van monumenten herstellen, delen en ervaren. Daarbij draait het om de erkenning van het publiek als een actieve gesprekspartner. Bewoners en andere betrokkenen worden vanaf het begin meegenomen in de formulering van beleid, de planning en realisatie van evenementen en andere monumentengerelateerde initiatieven. Dit gebeurt op verschillende niveaus: van contact en consultatie tot besluitvorming en gedeelde verantwoordelijkheid. Het mag duidelijk zijn dat hiervoor niet één uniforme benadering bestaat.

Onderzoeken aanvullen

De vormen van publiekparticipatie zijn dan ook talrijk. Zo valt te denken aan referenda om beleid en besluiten te beïnvloeden, aan tafel zitten bij het opstellen van gemeentelijk erfgoedbeleid, over-

heidsgeïnitieerde onderzoeken uitvoeren en aanvullen, en als vrijwilliger of initiatiefnemer cultureel aanbod realiseren. Op het symposium worden voorbeelden uit binnen- en buitenland gepresenteerd, zoals het belang van vrijwilligers bij de Britse monumentenorganisatie National Trust of bij 'Adoptoi monumentti' in Finland, in de vorm van lezingen, *workshops* en rondleidingen. Meer oog voor monumenten, verdiepte kennis van de geschiedenis van de omgeving, sociale netwerken met kennis verbinden: publiekparticipatie draagt bij aan de ontwikkeling van duurzame gemeenschappen. Ze heeft daarmee intrinsiek en instrumenteel nut en is waardevol als sociaal-maatschappelijk proces. Participatie helpt bovendien de waarde van monumenten voor de maatschappij te begrijpen, er nieuwe ambassadeurs voor te creëren, net als de bereidheid om ze voor toekomstige generaties te beschermen. Door de vermaatschappijking van de erfgoedpraktijk wordt de cultuurhistorische waarde niet langer uitsluitend in een overheidsgebouw of een instituut verwoord. Die wordt meer en meer binnensociaal-maatschappelijke netwerken geformeerd en bekritiseerd. Erfgoed wordt op die manier een dynamisch begrip, waarbij verschillende groepen met diverse culturele achtergronden hun eigen visie kenbaar maken. Deze co-creatie maakt van erfgoed steeds meer een gemeenschappelijk goed, waarop iedere groep zijn eigen licht laat schijnen.

Flexibel en dynamisch

De vraag dringt zich op wat het groeiende domein van publiekparticipatie betekent voor monumentengerelateerde instellingen. Deze ontwikkeling vereist een andere, flexibele en dynamische relatie tussen deze organisaties en lokale initiatiefnemers. Dat brengt vragen met zich mee op het gebied van verantwoordelijkheid, kennis, draagvlak en net-

Publiekparticipatie draagt bij aan de ontwikkeling van duurzame gemeenschappen

werken. De verbindingen die ontstaan tussen burgers en overheid, ontstaan ook tussen burgers onderling. Juist in die 'tussenruimte' fungeren de vele erfgoedplatforms als knooppunt van netwerken, kennis en ideeën.

Op het symposium vormen de genoemde ontwikkelingen en voorbeelden de rode draad van het programma. Monumenten staan niet op zichzelf. Net zoals het erfgoedveld van deelnemende lidstaten niet op zichzelf staat. Het internationale karakter van het symposium maakt het mogelijk monumentenpraktijken met elkaar te vergelijken en te verbinden en maakt uitwisseling van kennis, ervaring en methodologie mogelijk. Uit de *workshops* zullen aanbevelingen voortkomen om internationale samenwerking te verbeteren. De afstemming van nationale en Europese onderzoeksprogramma's, -resultaten en ontwikkelingen draagt bij aan een toekomstbestendige en duurzame erfgoedpraktijk. ❏

Hanna Pennock en Maurits van Putten, beiden werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn betrokken bij de organisatie van dit symposium, h.pennock@cultureelerfgoed.nl & m.van.putten@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO PIIRKANKAAN PROVINCIAAL MUSEUM, KATI LAHTINEN

Onder de noemer 'Adoptoi monumentti' dragen vrijwilligers in Finland hun steentje bij aan de zorg voor monumenten

GAUGUIN EN LAVAL DEELDEN DOEKEN

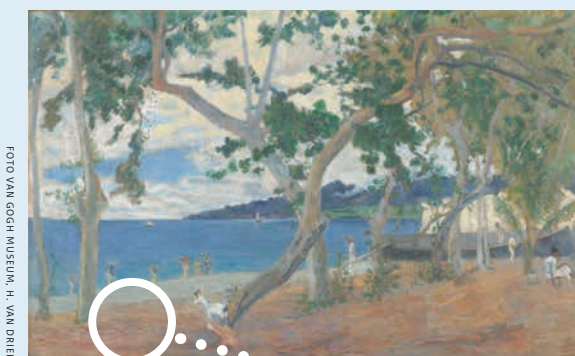

FOTO VAN GOGH MUSEUM, H. VAN DRIEL

'Kustlandschap op Martinique' van Paul Gauguin uit de Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, Denemarken

Eind negentiende eeuw vertrokken kunstenaarsvrienden Paul Gauguin en Charles Laval naar Martinique. Op dit Caribische eiland woonden en werkten ze in de zomer en het najaar van 1887. In welke mate had dit invloed op hun manier van schilderen? Pasten ze dezelfde technieken toe en deelden ze hun materiaal, zoals verf en doek, dat ze vermoedelijk uit Frankrijk hadden meegenomen? Op verzoek van het Van Gogh Museum in Amsterdam probeert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze vragen samen met het museum te beantwoorden. Daarbij maakt de dienst gebruik van het feit dat zich op dit moment enkele schilderijen van Gauguin en Laval in het restauratieatelier van het Van Gogh Museum bevinden. Ze zijn afkomstig uit het museum zelf en uit buitenlandse collecties. De eerste onderzoeksresultaten laten zien dat de kunstenaars inderdaad dezelfde manier van werken toepasten. De schilderdoeken van beide mannen zijn geprepareerd met een laag krijt, die gebonden is met lijm of een combinatie van lijm en olie. Deze gronding is sterk absorberend, waardoor zij de overtollige olie uit de dun aangebrachte verf op heeft genomen. Hiermee bereikten de kunstenaars dat hun schilderijen een mat uiterlijk kregen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd ter voorbereiding op de tentoonstelling *Gauguin en Laval op Martinique*, die van 5 oktober tot en met 13 januari in het Van Gogh Museum te zien is. Begin november houdt het museum een symposium over hetzelfde onderwerp en later komt er een wetenschappelijke publicatie uit. ✘

Muriel Geldof, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verricht samen met anderen dit onderzoek, m.geldof@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.vangoghmuseum.nl.

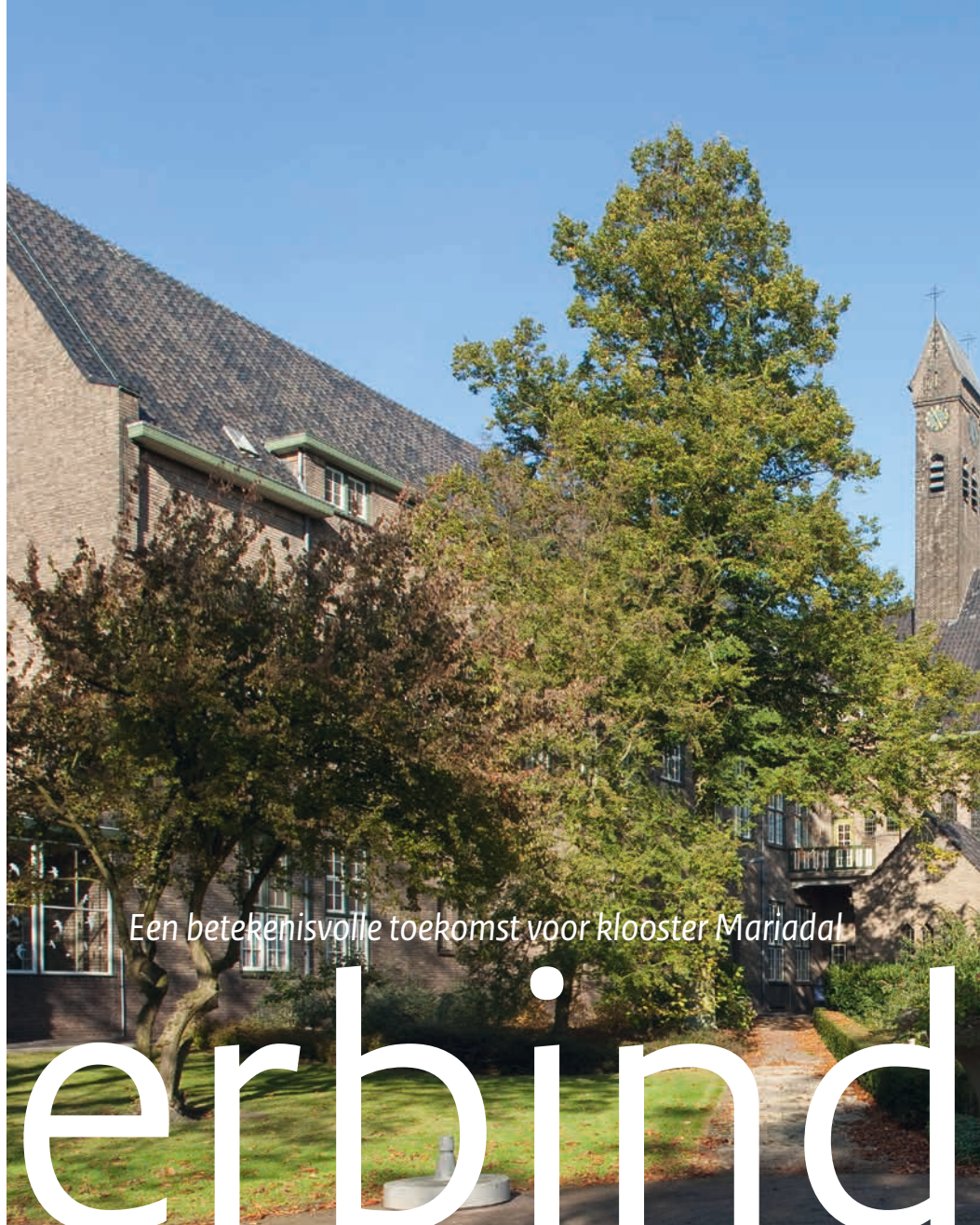
Aanvulling Het vorige Monster ging over onderzoek naar het blauwe huis in Zaandam. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voerde dit uit in opdracht van Het Kleurbureau, in verband met het boek *Zaans groen: Zaanse kleurontwikkelingen 1959 > 2019*. Uit zijn eerdere onderzoek stelde verftechnicus Frits Schuster er een verfschilfer voor ter beschikking.

FOTO RCE, MURIEL GELDOF

Maria in de Lourdesgrot houdt toezicht

Een betekenisvolle toekomst voor klooster Mariadal

De verbind

Klooster Mariadal is niet alleen een inspirerend decor, maar ook een verbindende factor voor de omgeving

De zusters Franciscanessen van Mariadal vertrokken uit hun kloostercomplex in Roosendaal. In de gebouwen komen nu woningen en werkplekken voor nieuwe gebruikers. En de tuinen worden een park, dat stadsdelen met elkaar verbindt die voorheen gescheiden waren. JON VAN ROOIJEN & PETER TIMMER

Na een uitvoerige selectie is het projectontwikkelaar BVR geworden die het Roosendaalse klooster Mariadal de komende jaren een nieuwe functie zal geven. De tuinen worden daarbij vrijwel geheel behouden. Ze worden ingericht als semiopenbare ruimte en stadstuin, en zorgen voor een aantrekkelijke verbinding tussen het centrum en het stationsgebied. De kloostergebouwen krijgen meerdere andere functies. Het worden gezinswoningen, werkplekken voor lokale ondernemers en een zorghuis. Achter de kerk komt een horecagelegenheid met een directe verbinding met de fraaie kloostertuin. De kerk zal ruimte bieden aan evenementen. Alleen in de boomgaard vindt nieuwbouw plaats. De woningen daar zullen straks, in lijn met de kloostergedachte, wat energie betreft geheel zelfvoorzienend zijn. De boomgaard wordt 'stroomgaard'. Nieuwe lanen, geïnspireerd op verdwenen exemplaren, zorgen voor een prettige doorgang en een directere verbinding tussen de stadsdelen rond

het klooster, waar voorheen omheen moest worden gegaan. Dit plan laat zien dat een monumentaal complex een stad kan verrijken als het als schakel dient in de stedelijke structuur.

Aan het plan leverde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vanaf het begin een actieve bijdrage. Mariadal is in 1934 gebouwd als onderdeel van een groter religieus complex, met twee mannenkloosters en een fraterhuis. Het geheel lag destijds nog aan de rand van het toenmalige dorp Roosendaal. Dat bood ruime mogelijkheden om ook moestuinen en een visvijver aan te leggen. In die tijd waren kloosters nog grotendeels zelfvoorzienend. Door verplaatsing van het treinstation en verstedelijking van het dorp kwam het klooster geheel binnen Roosendaal te liggen. De oudere mannenkloosters van het complex zijn afgebroken en hebben plaatsgemaakt voor woningen en een stadskantoor. Aan de randen van het kloostergebied kwamen scholen, waar de zusters les gaven. Ondanks de vernieuwingen heeft het rijks-

monumentale klooster zijn tuinen vrijwel geheel weten te behouden. Een bijzondere situatie in een sterk verstedelijkt gebied.

Cultuurhistorische verkenning

Omdat de maatschappij ontkerkelijkt en de aanwas van jonge zusters sterk terugliep, besloot de congregatie een tijd geleden Mariadal af te stoten. Zij verzocht de Rijksdienst aan te geven wat de mogelijkheden van het klooster waren. In nauwe samenwerking met de zusters bracht de dienst via een cultuurhistorische verkenning niet alleen de waarde in beeld, maar ook in samenhang daarmee de kansen op een andere functie voor het klooster en zijn omgeving. De kloostergebouwen zijn omvangrijk en de bijzondere kapel is ontworpen door architect Jos Cuypers. Na een zoektocht van enkele jaren naar een geschikte projectontwikkelaar kocht de provincie Noord-Brabant Mariadal aan. Het doel daarvan was om het klooster met behulp van een zelf opgerichte

FOTO'S: RKE, SERGEI TEHNIAU

en de factor

Een van de lanen in de sfeervolle kloostertuinen

werkorganisatie, de Erfgoedfabriek, met respect voor de cultuurhistorische waarde kansrijk door de markt te laten 'ontwikkelen'. Met de verkenning als basis is vooral gekeken naar de mogelijkheden van de tuinen als historische context voor het klooster. In 2021 treedt de *Omgevingswet* in werking. Een belangrijk doel van deze nieuwe wet is dat we onze leefomgeving als een geheel behandelen. Dit geldt ook voor het culturele erfgoed. Wie iets wil veranderen aan een monumentaal complex of een beschermd stadsgezicht hoort rekening te houden met het historische karakter ervan. Tegenwoordig wordt het erfgoed vaak als katalysator voor zo'n verandering gezien. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert gemeenten, ontwerpers en eigenaren hoe zij het beste met deze omgevingsgerichte manier van werken om kunnen gaan. Op hun verzoek bekijkt de dienst de plannen dan vanuit een archeologische, planologische, landschappelijke, stedenbouwkundige en architectonische invalshoek. Dat gebeurt bij voorkeur in een vroeg stadium. Het is beter vooraf mee te denken dan achteraf met een dichtgetimmerd plan te worden geconfronteerd. Daarnaast neemt de dienst de eisen van deze tijd en nieuwe trends zoals duurzaamheid mee, zodat de aanpassing van het historische gebied toekomstbestendig is. Dat komt bij Mariadal allemaal mooi samen.

Een monumentaal complex kan een stad verrijken als het als schakel dient in de stedelijke structuur

Versterking van de structuur

Er zijn meer monumentale kloosters in Nederland die een rol kunnen spelen in de versterking van de structuur van een stad of dorp. Waar de religieuze enclaves ooit de omgeving scheidde, kunnen ze nu verbinden. Maar ook oude zorgcomplexen en herstellingsoord, en zelfs historische buitenplaatsen krijgen te maken met grote veranderingen. Voorheen werden dergelijke gebouwen vooral luxe appartementen en de tuin werd gedeeltelijk bebouwd. Dit leverde weliswaar prachtige woongebieden en conferentiecentra op, maar het zijn nu alleen wel plekken die daardoor weinig betekenis of relatie hebben met hun omgeving. Mariadal laat zien dat het ook anders kan. Daar is het erfgoed niet alleen een inspirerend decor, maar ook een verbindende factor voor de omgeving. De verandering van de functie van Mariadal is een goed voorbeeld van een integrale benadering. Deze

past mooi bij de doelen van de rijksoverheid op het gebied van de monumentenzorg. De verbindende rol van erfgoed, duurzaamheid, de kwaliteit van de omgeving: het zijn thema's die de agenda van de komende jaren bepalen. De plannen in Roosendaal laten zien dat de realisatie hiervan ingewikkeld kan zijn, veel tijd vergt en visie vereist. Een passende toekomst kan vandaag nog niet in het verschiep liggen, maar zich morgen bijvoorbeeld wel aanbieden. De rol van de eigenaar en zogenoemd cultureel opdrachtgeverschap zijn relevant, zo ook de inzet van de provincie en de gemeente. Wil de lokale samenleving meedoen? Of juist niet, want dit is zeker niet overal mogelijk, al leert de ervaring dat het vaak ook een kwestie van tijd is. Ontwerpers die in samenspel met cultuurhistorici op een creatieve wijze invulling geven aan de opdracht zijn cruciaal. Juist dit samenspel zorgt ervoor dat omgevingsgericht werken als manier van denken meerwaarde heeft. Voor het klooster Mariadal ging dit via een cultuurhistorische verkenning. Een verkenning als rode draad in het proces en zoals het plan laat zien, als basis voor een toekomst met betekenis voor de omgeving. ✕

Jon van Rooijen en Peter Timmer, beiden adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleiden de functieverandering van dit klooster, j.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl & p.timmer@cultureelerfgoed.nl.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

MADE IN HOLLAND

Het wereldsucces van Nederlandse keramiek
Victoria Anastasyadis, Bert-Jan Baas e.a.,
Waanders, Zwolle, 160 pag., gebonden, € 24,95,
ISBN 978 94 6262 184 8

Sinds vier eeuwen hebben Nederlandse keramiek-ontwerpers internationaal succes. Zo liet gouverneur-generaal Alexandr Mensjikov rond 1720 de wanden en plafonds van zijn residentie in Sint-Petersburg volledig met Nederlandse tegels bekleden. Afgaande op de selectie in dit boek, ook met keramiek uit de kunstverzameling die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert, lijkt het hoogtepunt in schoonheid vlak na 1900 te liggen. Neem de lichtbruine kruiken en potten die Aardewerkfabriek Amstelhoek in 1902 maakte. De decorateurs hebben ze voorzien van prachtig gestileerde vlinders, libellen, pauwenveren en vogels. Wondermooi zijn ook de witte vazen met verfijnde, abstracte versieringen die Thooft & Labouchère in datzelfde jaar zo uit Egypte gehaald lijkt te hebben. Wat losser en drukker, maar buitengewoon sierlijk zijn de vazen die De Distel in 1904 bakte. Zo mooi kan Nederlandse art nouveau zijn.

JAARBOEK VAN DE NEDERLANDSE ARCHEOLOGIE 2017

Eline Amsing, Alicia Bach e.a., Pronk, Vught, 162 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 827 0451 8

Schoenen met houten inlegzolen tegen de kou, loden kaas-verpakkingen, veel baren zilver en meer dan tweeduizend munten. Dat haalden duikers vorig jaar voor de kust van Engeland uit het VOC-wrak van de Rooswijk, zo schrijft Martijn Manders van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in dit jaarboek. Het boek bundelt twintig opzienbarende opgravingen. Met aardig wat uit de Romeinse tijd. Zo belicht Tessa de Groot, ook van de Rijksdienst, de resten van een monumentaal Romeins graf bij het Gelderse Beuningen. Het gaat om de fundering en de verbrande botten van een vrouw uit de tweede eeuw. Vlakbij, in de buurt van Tiel, zijn grote hoeveelheden Romeins bouwmetaal gevonden, vermoedelijk van een tempel of een villa. En ook dichtbij, in een boomgaard bij Lienden, kwamen Romeinse gouden munten boven de grond. Een Frankische oorlogsleider is daar rond 460 waarschijnlijk mee betaald door een Romein. De Frank heeft ze begraven, want het waren onrustige tijden. Het Romeinse Rijk stond op instorten.

DE VERDWENEN KERKEN VAN NOORD-BRABANT

Wies van Leeuwen, Wbooks, Zwolle, 128 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 625 8210 1

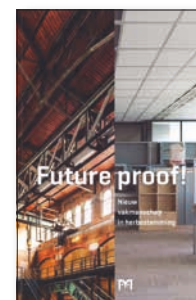
De gotische Zoete Naam Jezuskerk in Lierop was bijzonder schilderachtig, maar is in 1891 afgebroken nadat de bliksem in de toren was geslagen. Markant en rijk gedetailleerd was de middeleeuwse Brigida-kerk van Geldrop toen hij in 1888 gesloopt werd om ruimte te maken voor een nieuw godshuis. En de romaanse kerk van Hedikhuizen was in 1938 nog zorgvuldig gerestaureerd, tot hij in 1944 werd opgeblazen. In 1800 stonden er in Noord-Brabant nog honderden middeleeuwse kerken. Het merendeel is afgebroken om plaats te maken voor andere gebouwen of voor nieuwe kerken, of vanwege brand, storm of oorlogsschade. Sinds 1874 zette het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, de voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zich in voor het behoud van oude kerken. Bouwkundige Adolph Mulder documenteerde ze in tekst en beeld, vaak scherp gedetailleerde foto's. Architectuurhistoricus Van Leeuwen maakt hiervan in dit boek gebruik als hij 130 van de 450 afgebroken kerken in beeld brengt.

FUTURE PROOF!

Nieuw vakmanschap in herbestemming
Anthony Aelbrecht, Nancy van Asseldonk e.a., Matrij, Utrecht, 112 pag., € 14,95, ISBN 978 90 5345 534 0

Frank Strolenberg en Jacqueline Rosbergen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed schrijven in deze jubileumuitgave van de Week van het Lege Gebouw dat slopen van oude gebouwen niet langer gebruikelijk is. Sterker nog, menige stad geeft aan dat ze graag nog wat oude industriële panden of oude scholen erbij zou willen hebben, omdat je die weer zo gemakkelijk kunt vullen. De aandacht is nu verschoven naar kerken, kloosters, kantoren en winkels die om een nieuwe functie schreeuwen. Sinds 2013 doorgronden studenten dit jaarlijks een week lang, op locatie. In dit boek beschrijven de jonge honden samen met door de wol geverfde monumentenzorgers de dynamiek van het vinden van geschikte functies.

DE ZAAK-VERMANING

Over een markant amateurarcheoloog in Drenthe
Wijnand van der Sanden en Anja Schuring, Wbooks, Zwolle, 160 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 625 8272 9

Scharensliiep Tjerk Vermaning deed tussen 1965 en 1975 de ene na de andere opmerkelijke archeologische vondst. Hij verkocht de gevonden voorwerpen in grote hoeveelheden aan onder meer het Drents Museum. Tot bleek dat hij de prehistorische werktuigen zelf gemaakt had. De honderden vuistbijlen zijn vervalsingen, die niets met neanderthalers en niets met boeren uit de steentijd te maken hebben. Conservator Van der Sanden en schrijver Anja Schuring doen de hele affaire uit de doeken.

ART NOUVEAU IN NEDERLAND

Jan de Bruijn, Frouke van Dijke en Madelief Hohé,
Wbooks, Zwolle, 240 pag., gebonden, € 24,95,
ISBN 978 94 625 8266 8

'Kijk goed!' roepen de foto's in dit boek. Details met fijn gesneden dieren en planten op de hoeken van kasten en dergelijke zijn prachtig in beeld gebracht. Tussen 1884 en 1914 ontstond er bij ontwerpers en kunstenaars een fascinatie voor de natuur. Zie de doorgesneden rode kolen op de teakhouten bank van Chris Wegerif uit 1901. En de fraai gestileerde bloemen op studiebladen uit die tijd. Het boek gaat uit van de omvangrijke verzameling art nouveau van het Gemeentemuseum in Den Haag. Overigens is daarin onze 'nieuwe kunst' lang zo rank en licht niet als de zweepslagen uit België en Frankrijk. Denk eerder aan strak en recht, met subtiele verwijzingen naar de natuur.

TUINEN VAN PALEIS HET LOO

Traditie en vakmanschap
Karlien Dijkstra, Renske Ek en Willem Zieleman,
Waanders, Zwolle, 136 pag., gebonden, € 22,50,
ISBN 978 94 6262 173 2

Strak en symmetrisch is de natuur er geordend, in de baroktuinen van Paleis Het Loo, aan de rand van Apeldoorn. Stadhouders Willem III liet ze in 1686 aanleggen. De tuinen zijn rijk voorzien van exotische planten, fonteinen, een berceau om door te wandelen zonder je witte teint te verliezen, sinaasappelbomen in potten en een klosbaan om croquet of kolf te spelen. Ze zijn geïnspireerd op die van Versailles en symboliseren niet alleen welvaart, maar ook het paradijs. Aan het einde van de achttiende eeuw zijn de baroktuinen van Het Loo vervangen door een zogeheten landschapstuin, maar rond 1980 zijn ze deels hersteld. Met replica's van Delfts blauwe tuinvazen en beelden van Griekse en Romeinse goden. De adviseur publieksinformatie, de conservator tuinen en het hoofd tuindienst van Het Loo brengen de tuinen in deze uitgave mooi in beeld.

ORDER AND CONFUSION

The twelfth-century choir of St. Servatius church in Maastricht
Fred Ahsmann, Clavis, Utrecht, 416 pag., € 105,-,
gebonden, ISBN 978 90 75616 13 2

Hoe werd in de twaalfde eeuw in de Sint-Servaaskerk van Maastricht het wereldbeeld van de keizers van het Heilige Roomse Rijk neergezet? Dat maakt dit boek duidelijk. De grafkerk van Servatius was het centrum van een propaganda-oorlog tussen de aanhangers van de keizerlijke en van de pauselijke heerschappij over Europa. De keizerlijke partij heerste over deze kerk en om eenieder te overtuigen zette zij daar gewaagde beeldprogramma's, schitterende materialen en onovertroffen vakmanschap in. ✘

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
Jaargang 10, nummer 3, september 2018

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Menno van der Heiden, Janneke Hille, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ineke Joosten, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving en druk Xerox OBT, Den Haag
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonnement. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl of bel 033 – 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

WEER WIEKEN

Op dinsdag 18 oktober 2016 werd de Twiskemolen getroffen door een windhoos. De windvlaag was zo sterk dat het wiekenkruis met 24 meter lange roeden van de molen werd gerukt, dat de drieduizend kilo zware gietijzeren bovenas brak en dat alles naast het rijksmonument belandde. Zo kon de achtkante grondzeiler bij het Noord-Hollandse dorp Landsmeer het water van de Twiskepolder niet meer op peil houden. De dag na het ongeluk waren het Incidententeam en de molenspecialisten

van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ter plaatse om de eigenaar, de molenaar en de verzekeringsagent van advies te voorzien. De dienst adviseerde onder andere om de berging door een molenmaker te laten uitvoeren. Die kon de cultuurhistorisch waardevolle onderdelen veiligstellen en de monumentale poldermolen uit 1578 wind- en waterdicht maken. Zo was er tijd om te onderzoeken welke delen nog te herstellen waren. De bevindingen zijn door een molenadviseur in een restauratieplan verwerkt. De gemeente besteedde de herstelwerkzaamheden aan, waarna

een kundige molenmaker de restauratie op zich nam. De windhoos heeft veel schade toegebracht, maar de waardevolste delen van de kap en het bovenwiel uit 1637 zijn er goed van afgekomen. Afgelopen juni was het herstel gereed. De Twiskemolen was weer van wieken voorzien. Na anderhalf jaar kon de molenaar eindelijk weer malen. ☒

Gerard Troost, specialist molens en waterbouwkundige werken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bood expertise bij het herstel, g.troost@cultureelerfgoed.nl.

VOOR

2016: Een windhoos heeft het wiekenkruis van de Twiskemolen bij Landsmeer gerukt

NA

2018: Na kundig herstel is de poldermolen uit 1578 weer van wieken voorzien